

Osmanlı Geleneksel İslâm'ının Temel Kaynakları: İlmihâl ve Akâid Eserleri

Hatice K. ARPAGUŞ*

I. İlmihâlin Tanımı ve Anlam Alanı

İlmihâl kelimesi köken itibarıyla Arapça bir tamlama olmakla birlikte, kullanımının Osmanlı ve Türk havzasında gelişip şekillendiği ve bir literatürün adı olduğu tespit edilmektedir. Yani ilim ve hâl kelimeleri Arapça kökenli olmakla birlikte, ilmü'l-hâl şeklindeki üretimin ve ardından ilmihâl şeklindeki kullanımın Türkçe olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu tabir zaman içinde hem bir yazım türünün alemi olmuş hem de halk kesiminin eğitimi ve din anlayışının oluşmasında önemli bir referans kaynağı olma niteliğini kazanmıştır.

Bu durum ilmihâlin hem kelime itibarıyla hem de telif türü olması açısından tanımlanmasına bakmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Bugünkü mevcut bilgilerden hareketle özellikle telif türü olması açısından ilmihâlin tarihî sürecini ve geçirdiği evreleri net bir şekilde ortaya koymak oldukça zor bir ameliyedir. Hatta ilk kullanımın ne zamana tekabül ettiğini tespit etmede hala tahminin ötesine geçilememektedir. Ancak bu kategori altına giren eserlerin büyük çoğunluğunun incelenmesinden sonra daha nitelikli bilgilere ulaşılabileceği düşünülmektedir. Eldeki mevcut verilerden hareket ettiğimizde Osmanlı ve Türk coğrafyasında halka yönelik din eğitimi amacıyla yazılmaya başlandığı, ihtiyaca binaen gelişim göstererek süreç içinde tekâmül ettiği ve bugünkü halini aldığı düşünülmektedir.

Öncelikle ilmihâlin tanımını yapmak istediğimizde “ilim” ve “hâl” kelimelerinden oluşan bir tamlama olduğunu söylemek gerekir. Bu da onun hâl ilmine karşılık gelen bir anlam alanının olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim ıstılahta kişinin kendisine, yaratıcısına ve çevresine karşı nasıl davranacağını belirleyen ve günlük

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

ihtiyaçları temin eden asgarî müşterek bilgiler toplamını ifade etmektedir. Bununla birlikte Auguste Comte'un Türkçeye *Pozitivizmin İlmihâli* olarak çevrilen eseri ile Hüseyin Remzi'nin *İlâveli İlmihâl-i Tıbbî'sinde* olduğu üzere herhangi bir alana ilişkin temel bilgileri içeren bir kavram anlamında kullanıldığı da tespit edilmektedir. Ancak Osmanlı Anadolu'sunda asıl ve yaygın kullanımının, temel dinî bilgileri ihtiva eden kitaplara ad olma şeklinde bir fonksiyonu icra ettiği anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili eldeki mevcut verilerden hareket edildiğinde söz konusu tabir her ne kadar Arapça kökenli olsa da yeni bir kavram olarak sözlüğe girdiği, Türk ve Osmanlı havzasındaki çalışmaların bir ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Temel dinî bilgiler anlamına gelen kavramlara şüphesiz diğer din, mezhep ve kültürlerde de rastlanmakla birlikte¹ ilmihâl tabirinin bizim coğrafyada ve Türklerin İslâm'a girişiyle birlikte zaman içinde hâsıl olan ihtiyaca binaen oluştuğu anlaşılmaktadır.

- 1 Meselâ söz konusu kavramın Hıristiyanlıktaki karşılığı "catechism" şeklindedir ve o da temel öğreti veya dinî öğreti anlamına gelmektedir. Fonksiyon ve kullanımında ilmihâle benzer bir yapıya rastlanmakla birlikte gelişiminde Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın kendi yapısını yansıtan bir görünüm vardır. Bu tür eserler sıfahî geleneğin ürünüdürler ve çoğunlukla soru-cevap şeklinde tanzim edilmişlerdir. Bu şekilde anlatılması da inanç esasları hususunda bir nevi bilinç oluşturmaya amacına matuftur. Tarihî gelişimine bakıldığında Augustine of Hippo, John Chrysostom ve Cyril of Jerusalem'in de içinde bulunduğu kilise babaları tarafından bazı erken dönem el kitaplarının hazırlandığı ve bunların gerek ortaçağ boyunca gerekse daha sonraki asırlarda örneklik oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ancak catechism teriminin ilk defa XVI. yüzyıla ait yazılı el kitaplarında kullanılmaya başlandığı ve XVI. yüzyıl reformundan sonra Protestan ve Roma kilisesinin her ikisinde de oldukça önemli olduğu tespit edilmektedir. Fakat bunlar da Ortaçağ catechisminden etkilenmiş olup konuları arasında iman anlamı (Havârler'in imanı), hope (İsâ'nın duası), yardımseverlik (on emir) üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Sonraki eserler de bu üç esastan hareket etmiş olup bunların en etkili Martin Luther'in çalışmalarıdır. Bunlar da *Small Catechism* (1529) ile papazlar tarafından kullanılması düşünülen *Large Catechism*'dir (1529) (geniş bilgi için bkz. "Catechism", *The New Encyclopedia Britannica*, USA 1979, c. 2, s. 636; "Catechism", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Edinburgh 1980, c. 3, s. 251-256).

Şia'da da mercî-i taklid konumundaki âyetullahların her birinin kaleme aldığı "Tavzîhu'l-mesâil" adı altındaki eserlerin bulunduğu ve bunların da âyetullahlar dışındaki büyük çoğunluğun eğitimi açısından benzer fonksiyona sahip olduğu söylenebilir. Nitekim bu tür eserler bazen "risâle-i ahkâm", "risâle-i ameli" isimleriyle de anılmaktadır (bkz. Hamid Algar, "Mercî-i Taklid", *DİA*, c. 29, s. 173). Ancak incelendiklerinde bizdeki eğitim amaçlı ilmihâlden ziyade müracaat kitabı şeklindeki ilmihâl kapsamına yakın oldukları görülmektedir. Şüphesiz bu tür eserlerde de taklid ve içtihad önemli olduğundan konu bir yönüyle benzerlik arz etse de aslında oradaki taklid edilenin yaşayan bir âyetullah olması ve müctehidin on iki imama bağlantısı bulunması gibi durumlarda temel farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu durum Şia'nın mezhep olarak imamet temelinde gelişmiş olmasının tabii bir neticesi olarak görülecek bir durumdur. Yine onlarda muhtevânın daha ziyade fikhî konuları kapsadığı ve ibadet, aile hukuku ile borçlar hukukuna şamil olduğu dikkati çekmektedir. Konuyla bağlantılı Âyetullah Uzma Hüseyin Vahid Horasanî'nin fetvalarını ihtiva eden eserine bakmak mümkündür (Âyetullah Uzma Hüseyin Vahid, *Risâle-i Tavzîh'ul-mesâil* [trc. M. D. Aksu], İstanbul 2009, Caferder) <http://docplayer.biz.tr/976509-Risale-ayetullah-uzma-huseyn-vahid-horasaninin-fetvalarini-ih-tiva-eden-tevzih-ul-mesail-risalesinin-turkce-tercumesi.html>, erişim tarihi: 12.10.2016.

İlmihâlin tanıtımında yakından uzağa doğru gittiğimizde Şemseddin Samî'nin (ö. 1904) onu, "akâidin kavâid-i esâsiye ve ibtidâiyesi ile namaz, abdest ve sâir ma'lûmât-ı dîniyeyi çocuklara öğretmeye mahsus kitap"² anlamında kullandığı görülmektedir. Sözlükteki tanıma konu olan muhtevâyâ hemen hemen tüm ilmihâl kitaplarında rastlamak mümkündür. Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde okullardaki kitap ihtiyacını karşılamak üzere hızlı bir telif hareketinin bulunduğu ve bu sırada kaleme alınan eserlerin mukaddimelerinde bu konunun gündeme taşındığı dikkati çekmektedir. Bunlar genellikle ilim kelimesinin anlam alanı üzerinde dururken, ilmihâl tabirine geçmekte söz konusu kavramın dinî ilimlerin öğrenilmesi için bir araç vazifesi gördüğünü ve konularının genellikle inanç ve ibadet esaslarından ibaret olduğunu dile getirmektedirler. Meselâ Hasan Hilmi onun mahiyeti ve fonksiyonu hakkında "İlmin efdâli ilmihâl, amelin efdâli de hıfz-ı hâldir. Hıfz-ı hâl de Müslümanlar vakitlerini beyhûde ve boş yere geçirmeyip daima Cenâb-ı Hakk'ın rızayı şerîfi uğruna bezl ve say eylemeleridir."³ şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Aynı bağlamda başka bir anlatım da şöyledir:

"Bilmek herkese farzdır, ancak herkes her şeyi bilemez. Bunun için bilmenin de farz-ı ayn ve farz-ı kifâye olan kısımları vardır. Farz-ı ayn olan kısmı, dinde herkese lâzım meseleleri; yani ilmihâl meselelerini bilmektir. Bundan sonra herkese farz ve lâzım olan bir şey çocukluktan kurtulduğu vakit Allah'ın kendisine verdiği istidat ve kabiliyeti düşünüp anlamalı ve ona göre kendi için bütün yaşayışında tutabileceği bir işi seçmelidir. İşte bu işe ait olan bilgilerin hepsini öğrenmek onu tutan Müslümanlara farzdır."⁴

Nitekim Yusuf Ziya Yörükân (ö. 1954) da "ilmihâl" tabiri eskiden beri tedâvüdedir, ancak bir bilim dalı olarak yalnız Türkçe yazılan eserlerde son zamanlarda kullanılmaktadır açıklamasını yapmaktadır.⁵

Daha erken dönemlere gittiğimizde Osmanlı'daki ilk Türkçe ilmihâl eserleri arasında yer alan *İmâdü'l-İslâm*'a⁶ baktığımızda hem dönemin anlayışı hem de

2 Şemseddin Samî, *Kamus-ı Türki*, İstanbul 1317, s. 947.

3 Hasan Hilmi, *Mirkât-ı Akâid Yahud Vâzih İlmihâl*, İstanbul 1327, s. 2.

4 Ahmed Cudi, *Yeni İlmihal: Akâid Dersleri*, İstanbul 1328, s. 40-41.

5 Yusuf Ziya Yörükân, "İslâm İlm-i Hâli", *AÜİFD*, Ankara 1952, c. 1, s. 5.

6 Abdurrahmân b. Yûsuf Aksarayî'nin Mevlânâ Abdülazîz Fârisî'nin *Umdetü'l-İslâm fi erkânihams* adlı Farsça eserinden tevsiyan tercüme ettiği bir ilmihâl kitabıdır. Müellif *Umdetü'l-İslâm*'ı yaptığı ilavelerle Türkçeye tercüme edip hicri 950'de tamamlamış ve buna *İmâdü'l-İslâm* adını vermiştir. Hayatı hakkında bilgi bulunmayan müellifin eserine düştüğü tarihten hareketle XVI. yüzyılda yaşadığı düşünülmektedir (geniş bilgi için bkz. Hatice K. Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul 2015, s. 43-44; a.mlf., "İmâdü'l-İslâm", *DİA*, c. 22, s. 172-3). Başlıca konuları arasında iman, küfür, ibadetler, haklar, âdâb, kıyâmet ve alametleri ve âhiret ahvâli gibi hususlar vardır. Müellif, *Umdetü'l-İslâm*'da yer almayan birçok nafil namazı kitabına eklediğini belirtmektedir. Ancak kitap kullandığı malzemenin sıhhatli olmaması açısından muteber kabul edilmeyen eserler arasına girmiştir (bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1165). İbadetler kısmının sona ermesiyle *Umdetü'l-*

ilmihâl tabiriyle ilgili doyurucu bilgilere rastlamaktayız. Müellifi Abdurrahman b. Yûsuf Aksarâyî (ö. 950/1543'ten sonra) "ilim talebi kadın ve erkek her Müslümana farzdır"⁷ hadisini naklettikten sonra meseleyi temellendirmek amacıyla "ilim amelin öncüsüdür"⁸ anlamındaki başka bir hadisi zikretmektedir. Özellikle ilk hadisten hareketle de, "farz olan ilim Arapçadır; o da hocadan okumakla olur, onu terk eden, okumayan asî olur" ifadeleriyle ilim, bilgi ve amel şeklindeki temeli esas almaktadır. Bu noktadan sonra müellif dil meselesinden hareketle insanların uygulamaya geçebilmeleri için kendi dilleriyle anlayabilecekleri eserlere ihtiyaçları bulunduğuna işaret etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in dilinin Arapça olması Arapçayı önemli kılmakla birlikte diğer dilleri önemsiz ve gereksiz kılmaz, hadisteki ilimden murad okumak değil bilmektir, bilmenin tek yolu Arapça olmayıp hangi dille sonuca ulaşırsa odur. Nitekim müellif bu hadis ile ilgili olarak Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) farz-ı ayn olan ilim, herkesin kendisi için gerekli olan ahkâmın ilmi olduğu yorumuna dikkat çekmektedir. Yani kişiye bulunduğu durumun ilmi vacip olup diğer şeyler zorunlu değildir. Meselâ iman, namaz, oruç ilimlerini, helâlleri, haramları, akrabaları, komşuları ve ailesiyle iyi ilişkiler içinde olacak şeyleri bilmek vacip olup bunun dışındaki şeyleri bilmek ise nâfiledir. Yani fakir bir kimseye hac ve zekâtın ilmi, satış akitleri gibi hususlar vacip olmayıp nâfiledir. Dolayısıyla Aksarâyî, kadın ve erkek her Müslümana vacip olan ilmi, kişinin kendisiyle ilgili hükümleri ve bulunduğu hâliyle ilgili hususları bilmek şeklinde yorumlamaktadır. Bunu gerçekleştiren kimse de Peygamber'in gerekli gördüğü vücûbu yerine getirdiğinden âlim olmaktadır. Böyle bir sonuca, bir hocadan okumakla veya işitmekle ulaşılabileceği gibi, Türkçe kitap okuyarak

İslâm'ın tercümesi tamamlanmıştır. Eserin geri kalan kısmı Abdurrahman Aksarâyî'nin telifi olup bu kısımda insanlar arası haklar ve sorumluluklar, görgü kuralları, âhîret hayatı, kıyâmetin kopması, cennet-cehennem gibi konulara yer verilmektedir. Kitabın sonunda *Umdetü'l-İslâm*'a ait yetmiş üç ve *İmâdî'l-İslâm*'a ait elli altı kaynak bir liste halinde nakledilmektedir. Osmanlı döneminde yazılan ilk Türkçe ilmihâller arasında yer alan eser, telif ağırlıklı tercüme olmasından ötürü önemlidir. Osmanlı halkının dinî kültürünün oluşmasında etkisi bulunan ve yaygın olan eserler listesinde yer almaktadır. Karatay, eserin iki baskısından bahsetmektedir (Fehmi Edvhem Karatay, *İstanbul Üniversitesi Türkçe Basma-lar Alfabe Katalogu*, İstanbul 1956, c. 1, s. 6. 1290/1874 yılında Es'ad Efendi matbaasından çıkan baskısı M.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde 1155 numaralı demirbaşta bulunmaktadır).Yapılan araştırmalarda İstanbul ve Anadolu'daki kütüphanelerde yetmiş küsur nüshası tespit edilmektedir. Osman Nuri Ergin de yazma nüshaları yanında yazma taş baskı nüshalarının varlığından bahsetmektedir. Günümüz Türkçesine çevirisi de Mehmed Rahmi tarafından *İmâdî'l-İslâm: İslâm'ın Temel Kitabı İslâm İlmihali* (İstanbul: Sağlam yay., ts.) adıyla yapılmıştır.

7 İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

8 إن العلم امام العمل şeklinde nakledilen rivâyetin İbn Kayyım el-Cevziyye'ye (ö. 751/1350) ait bir söz olduğu bilgisine ulaşılmaktadır (geniş bilgi için bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, *Miftahu dâri's-saâde ve menşûri velayeti'l-ilm ve'l-irâde*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, c. 1, s. 82).

da varılabilir.⁹ Bütün bu açıklamalar ilmihâl tabirinin fonksiyonunu veya neyi ifade ettiğini gösteren önemli izahlardan bazısını oluşturmakta ve kişinin bilmesi gereken ilmin, öncelikle hayatı anlamlandırmasını sağlayacak olan iman, ibadet ve ahlâktan oluşan dinî bilgiler, sonra da meşgale ve mesleğiyle ilgili alan bilgiler¹⁰ olduğunu ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki açıklamalar ilmihâl'in fonksiyon olarak Osmanlı'da mevcut olduğu bilgisine ulaşmayı sağlamaktadır. "İlim tahsili kadın ve erkek her Müslüman üzerine farzdır"¹¹ hadisindeki ilim kelimesinin ne anlama geldiğine bakarak meseleyi tekrar ele almak anlamlı olacaktır. İmam Muhammed (ö. 189/805), İmam Mâtürîdî (ö. 333/944),¹² Serahsî (ö. 483/1090)¹³ ve Zernucî (ö.

9 Dil meselesine önem veren Aksarâyî Türkçenin her ne kadar yabancı bir dil olsa da, Kur'ân-ı Kerîm'in anlamını yansıttığını şu şekilde ifade etmektedir: "Her ne kadar lisân-ı Türkî Acemî olsa da manası münezzel Arabîdir. Hak Teâlâ celle ve 'alâ Kur'ân-ı Kerîm'i gökten Arap dili üzere indirdi, Arap dili üzerine indiğinden ve Arap ulemâ da kendi dönemlerindeki halka bu dille faydalı olduklarını düşündüklerinden onun ilmini Arap dili üzere beyan ettiler. Daha sonra söz konusu ilim, Acem vilayetine düştüğünde Acem ulemâ da, ulemâ için telif ettikleri kitaplarda Arap dilini kullandılar ama kendi zamanlarındaki halka faydalı olmak amacıyla avâm için yazdıklarında ise Acem dilini kullandılar. Daha sonra söz konusu ilim Rum vilayetine düştüğünde Rum ulemâsı dahi ekseriye o ilmi yine Arap dili üzerine beyan ettiler. Ancak bu durum avâm halkına yer altındaki faydalı gizli bir mal gibi mestûr kılındı. Biz dahi zamane müftileri Türkî dil üzere fetva yazdığımız gibi halka kolaylık olsun diye söz konusu Arapça ve Farsça diller altında gizli olan faydalı ilmi, hasetçilere rağmen Türkçe olarak halka açıkladık, ümid edilir ki hayır duaya sebep ola" (Abdurrahmân b. Yûsuf Aksarâyî, *İmâdül-İslâm*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Ktp. Hakses nr. 202, vr. 9b-10a). Dile benzer tarzda vurgu yapanlar arasında *Mukaddime* müellifi Kutbuddin İznîki ile yine ilk ilmihâl örnekleri içinde bulunan *Hulviyyat* müellifi Candaroğlu İsmail Bey'in de bulunduğu görülmektedir (bkz. Abdülkerim Abdülkadiroğlu, "Candaroğlu İsmail Bey", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu Tebliğler*, Kastamonu 1988, s. 45, 49-50).

10 *İmâdül-İslâm*, vr. 7b.

11 İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

12 Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber (er-Ravzatu'l-Behiyye* içinde), Haydarâbâd 1321, s. 6.

13 Serahsî, *el-Mebsût*, c. 30, s. 260. Aslında bu konu İmam Muhammed'in de *Kitabül-Kesb* veya *el-İktisâb* adı altında müstakil olarak yayınlanan eserinde de geçmektedir. Ancak söz konusu eser, Serahsî'nin *Mebsut*'unun 30. cildinden onun şerhiyle birlikte temin edilen kısmıdır. Dolayısıyla elimizdeki mevcut metin her ne kadar İmam Muhammed'e ait olsa da şerh şeklinde olması fikirlerin aidiyeti konusunda ihtimaliyetin ötesine gitmeyi zorlaştırmaktadır. Serahsî, burada İmam Muhammed'in kesbin farzietini ilmin farzietine benzetmesinden bahsederken ilim talebiyle ilgili hadise geçmektedir. Dolayısıyla metindeki ilim talebinin ilmü'l-hal (bazı yerlerde de ilmü'l-helal) şeklinde anlaşılması, hem İmam Muhammed'e hem de Serahsî'ye nispeti mümkün bir bilgi görünmekle birlikte yalnız Serahsî'ye aidiyeti de söz konusudur (metinle ilgili ayrıca bkz. İmam Muhammed, *el-İktisâb fi'r-rızki'l-müstetâb*, thk. Mahmud Arnus, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986). Nitekim burada da "en faziletli ilim ilmü'l-hal, en faziletli amel de halî muhafaza etmektir" şeklinde bir yoruma gidilmiştir. Bunun izahı da şöyledir: Kişinin kendisine gerekli olan şeyleri yapması için bulunduğu durumda ihtiyaç duyduğu bilgiyi öğrenmesi farzdır. Meselâ namaz kılması için abdesti, ticaret yapması ➤

591/1194)¹⁴ gibi erken dönem ulemâsının ilmi, “hâl ilmi” olarak anlaması, bu tabirin bir telif türü olarak gelişmesinde katkıda bulunan önemli açıklamalar olarak dikkati çekmektedir. Yine söz konusu tabirin kelime ve fonksiyon itibarıyla kullanımındaki beyanların hemen her birinin Mâtürîdî ve Hanefî ulemâ tarafından yapılması, konunun farklı bir boyutunu daha ortaya koymaktadır. Nitekim âmentü şeklindeki inanç esaslarının formülleştirilmesini yapan ilk isimlerin de yine Mâtürîdî ve Hanefî ulemâsı olması, ilmihâlin oluşması konusunda Hanefî-Mâtürîdî katkıyı ve eğitim amaçlı faaliyetin ilk nüvelerini göstermesi açısından manidardır.

İlmihal Yazımı Hangi İhtiyaçtan Hâsıl Oldu?

Bu konuda dikkate alınması gereken hususlardan biri de, ilmihâlin hitap ettiği kesimden hareketle “Söz konusu yazım türüne neden ihtiyaç hissedildiği?” ya da “Halka yönelik bu çerçeveden eser kaleme almaya gerek olup olmadığı?” soruları yanında “Müçtehid-mukallid, havâs-avâm gibi tabirlerin kullanılması ve halkın bu çerçeveden kendi içinde böyle tasnif edilmesine ihtiyaç bulunup bulunmadığı?” şeklindeki soruların açıklanmasıdır. Bu suallere cevap sadedinde konuyu anlaşılır kılacak esas, İslâmî ilimlerin oluşmaya başlamasıyla birlikte dinde farklı konum ve tavırların varlığının da kendiliğinden ortaya çıkmasıdır. Nitekim bu yaklaşımın neticesinde mezheplerin doğuşu ve İslâmî ilimlerdeki uzmanlaşmayla birlikte konuların derinlemesine ve kapsamlı olarak muhtemel bütün problemleriyle incelenmeye başlaması, toplumsal farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. Yani ilimlerin tedviniyle birlikte ortaya çıkan ihtisaslaşma bir yandan doğrudan uzmanına hitap eden eserler kaleme alınmasını sağlarken, diğer yandan da halka dinî konular nasıl anlatılmalı sorusunu gündeme taşımıştır. Mesele vaz edilirken tüm yönleriyle konuya bakılarak sıklıkla ashâb döneminde bireylerin farklı şekillerde kategorilere ayrılması üzerinde de durulmuştur. Bu durum da “Meselelerin ihtisasının yapılmasına karşılık, konuların halka farklı tarz ve üslupta anlatılması, toplumsal açıdan sıkıntı oluşturur mu?” sorusunun ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Nitekim ülke, dil, renk ve cins farkı gözetilmeksizin yeryüzündeki bütün insanlar, ilâhî vahye muhatap olup önce Allah’a iman edip O’nun peygamber aracılığıyla gönderdiği dini benimseyerek, O’nun emir ve yasaklarına uymakla yükümlü olduklarından farklı yorum ve anlatımlara gitmeye gerek yoktur sonucuna varılabilmektedir. Ancak insanların hemen hepsinin aynı kabiliyet ve kapasiteye sahip olmamaları yanında gündelik işlerinde farklı uğraşlarının bulunması, onların dinî hüküm ve esaslara ayrıntılı şekilde vâkıf

için faiz ve fasit aktitlerden kaçınmayı, malı varsa sahip olduğu malın cinsinden nasıl faiz vereceğini, hacca gidecekse haccını eda edecek bilgiyi öğrenmesi farzdır ki bütün bu hususlar kişiye farz olan ilmü'l-haldir.

14 Zernucî, *Talimü'l-müteallim*, nşr. Mustafa Âşûr, Kahire 1986, s. 27-28.

olmalarına ve kendi hayatlarını buna göre düzenlemelerine imkân vermez. Yine ashâb incelendiğinde onların da kendi içinde Hz. Peygamber'in haberlerini nakletmekte bir birlerinden farklı seviyelerde oldukları tespit edilmektedir. Kimisi binlerle ifade edilen rivâyet naklederken, kimisinin bir tane ya da hiç nakilde bulunmadığı ya da bazısının naklettiklerinden hüküm çıkarabildiği görülmektedir. Tablonun böyle gelişmesi, onların birbirlerinden farklı olduklarını ve Hz. Peygamber'i hepsinin aynı seviyede ve şekilde anlamadığını ortaya koymaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'in de hemen herkesin aynı şeyi yapmasını beklememesi,¹⁵ toplumun tamamının değil de bir kesiminin, dinî ilimlerde ihtisaslaşması ve böylece dinin anlaşılması, yorumlanması, bireysel ve toplumsal hayatta insanlara yön verecek ilke ve hükümlerin aslı kaynaklardan çıkarılması işini üstlenmesi sonucunu doğurmaktadır. Kur'an'da, "Eğer bilmiyorsanız bilenlere sorunuz"¹⁶ ve "Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme"¹⁷ anlamındaki âyetler, hem toplum hayatında iş bölümünün önemine işaret etmekte, hem de bunun dinî ilimler de dâhil olmak üzere her alanda bilgi, ihtisas ve liyakata dayalı şekilde gerçekleşmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır.¹⁸ Neticede toplumda tek tip bireyin bulunmaması, otomatik olarak farklılaşmayı ve ihtisası, ihtisasın olduğu yerde de halkın esas alındığı faaliyetlerin yapılmasını ve buna yönelik eserlerin telifini kaçınılmaz kılmaktadır.

Nitekim İslâmî ilimlerin seyri takip edildiğinde bu durumun yansımalarını görmek mümkündür. Hz. Peygamber döneminde vahye muhatap canlı kaynağın bulunmasının ihtisaslaşmayı gerektirmediği ve toplumda da uzman ve câhil şeklinde iki veya daha fazla kategoriye ayrılacak katmanlara gidilmeyi gerektirmemiştir. Hatta Hz. Peygamber'den sonra da kitap, mecmua, ulemâ ve fetva verme gibi hususlar söz konusu olmadığından, halkın bir mezhep veya âlimin fetvasına uymasından ve farklı dinî kategorilerde bulunduğu bahsetmek mümkün değildir. İlk iki asırdan sonra ilimlerin teşekkülünün başlamasıyla birlikte, ihtisaslaşma ve toplumda farklı kademeler oluşsa da henüz taklidden söz etme imkânı bulunmamaktadır. Bu meselelerin gündeme gelmesi ancak IV. asırdan sonra söz konusu olmaya başlamıştır. Nitekim hicrî IV. asırla birlikte avâm adı verilen tabaka, müctehidlerin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilerek ihtilaf bulunmayan hususları taklit eden kimseler anlamına gelmiştir. Dolayısıyla avâm ya da mukallid, "şeriata dair üzerinde icma edilen hususları taklid eden kimseler" şeklinde anlaşılmaya başlanmıştır.¹⁹ İşte başlangıcı IV. asra ulaşan dönem artık halk denilen kesimin varlığını ve onların taklid yoluyla bilgiye ulaştığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

15 et-Tevbe 9/122.

16 en-Nahl 16/43; el-Enbiyâ 21/7.

17 el-İsrâ 17/36.

18 Fahrettin Atar, "Fetva", *DİA*, c. 12, s. 487.

19 Şah Veliyyullah, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, c. 1, s. 556.

Aksarâyî'nin eserini telif ederken Gazzâlî'den alıntıda bulunarak temellendirmeye gitmesi, bu meselenin izahında Gazzâlî'nin bakış açısının dikkate alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Nitekim Gazzâlî'nin konumuzla alakalı en önemli niteliği hemen tüm eserlerinde meseleleri ele alırken halkın konumunu dikkate alması ve halkın eğitiminde dolayısıyla ilmihâl eserlerinde hangi niteliklerinin bulunması gerektiği sorusuna cevap vermesidir. Meselâ o, inanç konularıyla alakalı tartışmalı hususların ve müteşâbih âyetlerin te'vîlinin halka anlatılmasının karışıklığa sebebiyet vereceğini düşündüğünden *İlcâmü'l-avâm* adlı eserini kaleme almıştır. Bu konudaki temel saiklerinin başında halka inanç konuları anlatılırken yakının bulunması gerekli olup ihtilafın ya da tartışmalı konuların anlatılması ya da onların tartışma içine alınması doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim buldukları konum açısından korunmasız olmaları, ihtilaf veya karışıklıklar onların din alanı içinde kalmalarını zorlar. Şüpheye maruz kaldıklarında meseleyi çözecek delillere başvurup araştırma yapmaları da imkânsızdır. Dolayısıyla onlara muhtemel şüphe ve karışıklıktan uzaklaşacak sohbet türü yöntemlerle eğitim verilmesi uygundur.²⁰ Bu açıdan sohbet sırasında hikâye ve kıssa anlatmak sıkça müracaat edilecek yollardan birini oluşturmaktadır. Nitekim devamlı bir şekilde gündeme getirilen salt hakikatler ve soyut manalar, akı yorup dikkatleri dağıtırken kıssa ise kişiyi, etkilenmediğini zannettiği bir anda bile farkına varmadan olaylar zinciri içine alacak bir sürece dâhil eder. Böylece dolaylı anlatım tarzı olan kıssa insanın hafıza ve hayal dünyasında kalıcı etkiler bırakır. Ancak bu kadar etkili olan bu yöntemin kullanılması sırasında bazen gerçekten uzaklaşma veya hakikati tahrif etme gibi bir takım sıkıntılar ve dezavantajlar da vardır. İlmihâl eserleri de bir yandan doğrudan bilgi verme vasfı yanında diğer yandan davranışa yönlendirme hedefleri bulunan yazım türleridir. Bu amaç, onların sembolik dilin hemen bütün özelliklerini kullanmalarına ve özellikle kıssa ve hikâye gibi yollara müracaat etmelerine vesile olmuştur. Bu sırada istenilen amaca ulaşmak için müracaat edilen yolların doğru ve yerinde kullanılması gerekmektedir. Bu konuya dikkat çeken Gazzâlî de, meseleye ışık tutacak açıklama yapmaktadır: Kıssaya müracaat etmek, zikir ve hatırlatmayı da beraberinde getiren bir amelîyedir. Ancak zikir meclislerinde kıssa anlatılırken gerçeği yansıtanı ile gerçekle bağlantısı bulunmayan kıssalar birbiriyle karışabilmektedir. Bundan ötürü onlara bazen bir takım hurafeler girmiştir. Bunun birçok sebebi bulunmakla birlikte yapılanların başında kıssaya ekleme ve çıkarmada bulunmak meselesi gelmektedir. Bu durum bazen onlara zarar vermese de çoğu zaman amacı dışına çıkabilecek bir yöne sürükleyebilir, Eğer söz konusu kıssa Peygamber kıssasıysa onun üzerindeki kasıtlı veya kasıtsız değiştirme ve eklemeler her halükarda onu amacından uzaklaştırabilmektedir. Bu tür kıssanın da işitene fayda yerine zarar vermesi muhtemeldir. Daha da

20 Gazzâlî, *Mizani'l-amel*, thk. Süleyman Selim el-Bevvâb, Dimeşk: Beyrut Dâri'l-Hikme s. 126-127; a.mlf., *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, nşr. Osman Demir, İstanbul 2012, s. 23-24.

önemlisi bu yol açıldığında kıssaların doğrusu ile yanlış, faydalısı ile zararlısı birbirine karışmaktadır. Bundan ötürü Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), “insanların ihtiyacını karşılayan doğru kıssacılarıdır.” demiştir. Eğer kıssalar, dinî konularla alakalı peygamber kıssalarıysa, kıssacının doğru sözlü, rivâyetin de sahih olması gerekir. Bundan başka kıssa anlatan veya aktaranın yalan yanlış veya halkın yanlış anlama ihtimali bulunan hikâyelerden kaçınması da beklenir. Çünkü sahih ve doğru birçok hikâyeye varken bunları bırakıp yalan ve uydurma olanlara müracaat etmek fayda yerine zarar getirir. Dahası bir kimsenin halkı taate teşvik ve hakka davet etmek amacına binaen de olsa uydurma hikâyeye anlatmaya cevaz vermesi, şeytanın saptırmasından başka bir şey değildir. Şüphesiz doğrunun yalana ihtiyacı yoktur. Bundan ötürü Hz. Peygamber de vaaz ve nasihatte uydurmaya ihtiyacın bulunmadığını hatırlatmıştır.²¹

Taklid üzere öğrenen gelişim çağındaki bir çocuk için yapılacak en güzel şey de, konuları muhtasar bir akâid kitabından (meselâ onun *Kavâidü'l-akâid* gibi bir eserden) sathî olarak öğrenmesidir. Çocuk büyüdükçe yaş ve seviyesine göre öğrendiklerinin ne demek olduğunu teker teker anlamaya başlar. Yani çocuk iman edeceği şeyleri önce ezberler, vakti gelince de bunları anlar. Bu hususta çocuğa rehberlik edecek kimseler ya ebeveyni ya da öğretmenleridir. Bu şekilde taklidî olarak öğrenilen şeyler taş üzerine yazı yazmak gibidir, yani çocuklukta öğrenilenler, hayat boyunca insanda etkisini devam ettirir. Buluş çağıyla birlikte çocuklukta elde edilen kazanımlar, geliştirilmeye ve anlaşılmaya başlanır.²²

Gazzâlî'nin konuya dair dikkate alınması gereken bir diğer eseri de *İhyâu ulûmi'd-dîn*'dir. Söz konusu eser, muhtevâ itibariyle Türk havzasında gelişen ilmihâl türüne kaynaklık etmiş ve esin kaynağı olmuş önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bir anlamda ibadet psikolojisini ve günlük hayata hitap edecek hususların zâhir ve bâtın yönlerini birlikte mütalaa etmek sâikine dayalı olarak kaleme alınan bu eser, tekâmüle ulaşmış ilmihâl konularını ihtiva etmektedir. Nitekim Osmanlı ilmihâl geleneğinin oluşmasındaki önemli isimlerden biri olan Kutbüddin İznikî'de (ö. 821/1418) bu durumun yansımaları müşahade edilmektedir. Konuyla bağlantılı olarak o, İslâm'ın esaslarının dinin zâhiri yönünü oluşturmaya mukabil bir de bâtınî yönü bulunduğu esastan hareket etmektedir. Ayrıca o, bâtınî tarafın oldukça önemli olduğunu ve dinin bu şekilde tamamlandığını ısrarla gündemde tutmaktadır. Bunun da ahlâkî esaslara karşılık geldiğini düşünen müellif, meseleyi şu şekilde izah etmektedir: İslâm'ın, imanın ve amellerin zâhiri ve başlangıcı, bir de bâtını ve nihayeti vardır. Bunlardan zâhir kısmı İslâm ve ibadetlere, bâtın kısmı da ahlâkî esaslara ve ahlâkî fiillere denk gelmektedir. Bu yönlerin her biri için ayrı ayrı nass bulunduğu halde bazı nasslar her iki yöne

21 Gazzâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, nşr. Muhammed Saïd Muhammed, Dârü'l-Beyâni'l-Arabî, 2005, c. 1, s. 48.

22 Gazzâlî, *İhyâ*, c. 1, s. 123.

birden hitap etmektedir. Bu yönleri ancak mahir kimseler idrak edebilirler, anlayışı zayıf olanların bu konuyu kavraması beklenmez. Bundan ötürü her iki yönün birlikte değerlendirilmesi, bütüncül bir yaklaşımın gereğini ortaya koymaktadır. Bir kimse bu esaslardan yalnızca birini dikkate alıp her şeyi ona göre yorumlamak isterse, meseleyi kavramamış demektir. Dolayısıyla bu tür konularda amellerin hem zâhir hem de bâtın her iki yönünün birden dikkate alınması gerekmektedir. Meselâ ibadetleri yerine getiren kimse, dinini ikmal etti diye düşünürse yanılır, Allah da o kişinin gönlüne baktığından zâhir amellerin dışında tevekkül, ihlâs gibi hasletleri yerine getirip; riya, hased, cimrilik ve böbürlenmek gibi fillerden de uzaklaştığını görmek ister. Bundan ötürü zâhir fiillerle dinin tam olduğundan ya da bâtınî herhangi bir fiil bulunmadan zâhir amellerin kabul edildiğinden bahsedilemez. Dolayısıyla bâtını bulunmayan ilim, ruhsuz bir beden gibidir.²³ Bu açıklama Osmanlı ilmihâl geleneğinde fikhî yorumların bâtınî te'villerle desteklediğini ve özellikle ahlâkî esasların bu çerçevede anlatıldığını ortaya koymaktadır. Neticede bu bakış açısı müstakil olarak incelenmesi gereken hususlar arasında yer almakla birlikte bir yönüyle İslâm ahlâk anlayışının oluşmasında bu saikten hareket edildiğini ortaya koymaktadır.

II. Akâidin Anlam Alanı ve Muhtevâsı

İlmihâlî muhtevâsı içindeki fikhî ve ahlâkî gelişim bu şekilde cereyan ederken, diğer bir muhtevâ da akâid konularına tekabül etmektedir. Kişinin neye inanaçağını sistematize eden akâid meseleleri de, iman esaslarına ve onların açılımı olan hususlara karşılık gelmektedir. Nitekim Aksekili de (ö. 1951) itikâd tabirini, “bir şeye gönül bağlamak, gönlü ve kalbi ile iyice bağlanmak, onun varlığına veya yokluğuna kalbiyle karar vermek” şeklinde tanımlamaktadır. Öyle ise itikâdî hükümler; Allah Teâlâ’yı, Hz. Muhammed’in O’nun kulu ve Resûlü olduğuna, Allah tarafından tebliğ ettiği katiyen belli olan hükümlerin ve haberlerin hepsinin doğru olduğuna kalben karar verilen dinî meselelerden meydana gelmektedir. Akâidin fonksiyonuyla ilgili olarak “Müslümanlık telkin eylediği iman ve itikâd esaslarıyla aklı ıslah ve irâdeyi takviye etmek sûretiyle irâdeyi zayıflatacak ve aklı bozacak esassız şeylere inanmaktan alkoymaktadır” demektedir. Amelî hükümler de bir taraftan Allah’a ibadeti, diğer taraftan ferde, cemiyete taalluk eden işlerde selamet ve istikameti, adalet ve emniyeti mütekabil haklara ve vazifelere riayeti emretmekle ferdin işlerini ıslah etmektedir.²⁴

23 Geniş bilgi için bkz. Ali Mujiang Atawula, “Kutbuddin İznîkî’nin “Mukaddime” Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, Doktora tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 49-51 vd. Zâhir-bâtın dengesi önemli bir konu olmakla birlikte tek taraflı vurgulanması, bu dengenin bozulmasına sebebiyet verecek bir ameliyedir. İznîkî bâtınî zâhirin ruhsuz bir beden olacağını ifade etmiştir. Tam aksi zâhirsiz bâtın da söz konusu bedeninin batıl ve geçersiz olmasına sebebiyet verecektir. Bundan ötürü her iki taraftan dengenin bozulmamasına riayet edilmesi gerekmektedir.

24 Ahmed Hamdi Aksekili, *İslâm Dini*, Ankara 1959, s. 22-23.

Akâidin anlam alanına işaret ettikten sonra akâid ilmine karşılık gelen eserlerin geçmiş hikâyesine bakmak isabetli olacaktır. Bu amaçla “söz konusu akâid metinleri nelerdir?” diye sorduğumuzda, bunların sayısının oldukça kabarık olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir. Fakat bunlar içinde Osmanlı dönemine tekabül eden veya kaynaklık edenler arasında Hanefî ve Mâtürîdî çizgidekiler ön plana çıkmakla birlikte Osmanlı, kendisinden önceki mirası devraldığından bu sırada aynı oranda ve belki daha fazla Eş‘arî ulemâ ve eserlerin etkisinden de bahsedilmelidir.

Osmanlı’daki eserlere geçmeden önce ön plana çıkan bazı isimleri ve katkılarını dikkate almak gerekmektedir. Bunlar arasında özellikle Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) isminin dikkate alınması kaçınılmazdır. Onun özellikle bu bağlamda iki eserinin öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan biri *Mukaddime fi's-salât*²⁵ şeklindeki namaz ve inanç konularını ihtiva eden eseri, diğeri de *Beyânü akîdeti'l-usûl*’dür. Birinci eser, abdest, namaz ve iman konularını, ikinci eser de soru-cevap şeklinde inanç konularını ihtiva etmektedir. Bugün ilmihâl eserlerinin ilk örneğini ve temelini *Mukaddime*, âmentü şeklindeki inanç esaslarını da *Beyânü akîdeti'l-usûl* oluşturmaktadır.²⁶ Nitekim Ebü'l-Leys’ten önce inanç esaslarının âmentü ibaresi altında ifade edildiği yerlerin neler olduğuna bakıldığında ilkler arasında İmâm-ı Âzam’ın (ö. 150/767) *el-Fikhü'l-ekber*’i,²⁷ Tahâvî’nin (ö. 150/767) akîdesi²⁸, Hakîm es-Semerkandî’nin (ö. 342/953) *es-Sevâdü'l-azam*’ı²⁹, Ebû Seleme es-Semerkandî’nin (ö. 4. yy)

25 Eserin etkisi ve üzerinde yapılan çalışmalarla ilgili olarak bkz. Hatice K. Arpağuş, *Osmanlı ve Geleneksel İslâm*, İstanbul 2014, s. 47-48. Ebu'l-Leys’in namazın şart ve rükunları konusundaki tasnifi kendinden sonraki fıkıh kitaplarında etkisini sürdürmüştür. Günümüzdeki Hanefî ilmihâl kitaplarında namazın şartları ve rükunları olarak sayılan altışar maddelik esaslara ilişkin ilk tasnifin Ebu'l-Leys tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır (Ferit Dinler, “Ebu'l-Leys es-Semerkandî’nin [v. 373/983] Mukaddimetü’s-Salat İsimli Eserinin Tahkikli Neşri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 28, 2016, s. 528). Dolayısıyla bu eser, -Osmanlı müellifi Abdurrahman b. Yusuf Aksarâyî’nin de dikkat çektiği üzere- ahkam kitabı olmakla birlikte büyük çoğunluğun eğitimini amaçlayan ilmihâl kitabı kategorisinde incelenecek türdendir.

26 Söz konusu eserin muhtevâsı incelendiğinde on altı meseleden oluştuğu görülmektedir. “İman nedir?” sorusuyla başlayan ve inanç esaslarının hemen hepsini inceleyen eserin son bahsinde tekrar iman konuları gündeme gelir. Burada akıl, ruh, kalp ve cesette Allah’ın hidayeti olan bir nur bulunduğu için imanın bölünemeyeceği, tevhîd, ibadetler, melekler, ilâhî kitaplar, peygamberleri sevmek ve kadere razı olmak gibi hususlar imana dâhildir, fakat ibadetleri yerine getirmek imanın dışındadır. Dinî akîdeleri Ehl-i sünnet ilkeleri çerçevesinde halka öğretmeyi amaçlayan ve delillere müracaat edilmeksizin kaleme alınmış olan eser, âmentü esaslarını esas alması açısından önemlidir. Risâle Endonezya, Jawa ve Malezya gibi Uzakdoğu İslâm ülkelerinde de meşhur olmuş ve yayılmıştır, birçok şerhi ve Batı dillerine tercümesi de vardır (geniş bilgi için bkz. Y. Şevki Yavuz, “Beyânü akîdeti’l-usûl”, *DİA*, c. 6, s. 32-33).

27 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, *İmam-ı Azamın Beş Eseri*, haz. Mustafa Öz, İstanbul 1992, s. 70.

28 Tahavî, *Akâid Risalesi*, haz. Arif Aytekin, Seha Neşriyat, s. 59.

29 Mustafa Can, “Hakîm es-Semerkandî ve Sevâdü'l-a'zam'ı”, Yüksek Lisans tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986, s. 7. Müellif imanda istisna konusunu anlatırken, iman meselelerine girmiş, dil ile söylenmesi sırasında ise âmentüyü konu edinmiştir.

Cümeli usûliddîn'i, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) *Bahrü'l-kelâm fî akâideti ehli İslâm*'ı ile *Kitâbü't-tevhîd lî kavâidi't-tevhîd*'i ve Necmeddin Ömer en-Nesefî'nin (ö. 587/1142) *Akâidü'n-Nesefî*'sinin bulunduğu görülmektedir. Müteahhir devirde Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkindî'nin (ö. 701/1301) *el-Akâidetü'r-rükniyye*³⁰ adlı eseri muhtasar bir akâid kitabı hüviyetiyle dikkati çekmektedir. Bütün bu eserler özellikle Osmanlı döneminde kaleme alınacak olan "âmentü şerhi" adı altındaki kaynakların nüvesi kabul edilecek muhtevâyı yansıtmaktadır. Böylece akâid adı altına girecek eserler yanında aynı fonksiyonu icra eden yeni bir telif türünün de eş zamanlı olarak ortaya çıktığı ve bunların ilk örneklerinin Semerkandlı âlimler tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla farz ilmi, hâl ilmi ve ilmihâl şeklinde olduğunu anlayanlar ve bundan hareketle ilmihâl adı altında eserleri kaleme alanların Hanefî ve Mâtüridî çevrelerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Aynı yaklaşımın uzantısında inanç esaslarının eğitim alanına girmesi de âmentü üzerinden sürdürülmüş ve zamanla Mâtüridî coğrafyada yaygınlık kazanarak "âmentü şerhi" şekline dönüşmüştür.³¹

Bu durum, kimisi muhtasar olan değişik adlar altında bahsi geçen akâid örneklerinin, Osmanlı Anadolu'sunda kaleme alınacak ilmihâl veya akâide eserlerinin temel kaynakları içinde yer almasına vesile olmuştur. Nitekim İmâm-ı Âzam'ın özellikle *el-Fıkhul-ekber*'i ile *Vasiyetnâme*'si ilmihâl ve akâid kitaplarının önemli kaynakları arasında bulunmuş, bazen yeni telif edilenlere kaynaklık

30 Mustafa Sinanoğlu tarafından tahkik edilen eser *el-Akâidetü'r-rükniyye fî şerhi lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah* adı altında yayınlanmıştır (İstanbul 2008). Ulûhiyyet, nübüvvet ve semiyât adı altındaki usûl-i selâseyi müstakil bölümler halinde inceleyen eser, müellifin *Akâidü's-Şeyh Rükniiddîn es-Semerkindî* isimli daha geniş bir eserinin muhtasarı konumundadır. Kelime-i tevhîdden hareket eden eser, bir anlamda âmentüyü açarak inanç esaslarını anlatması açısından önem arz etmektedir (geniş bilgi için bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Ubeydullah Muhammed es-Semerkindî", *DİA*, c. 36, s. 480-481).

31 İnanç esaslarının ilk olarak ne zaman ve kimler tarafından teşekkül ettirildiği şeklindeki bir soru sorulduğunda karşımıza usûlcü olarak temayüz eden Mutezile ve Hanefî-Mâtüridî çevrelerin öncülük ettiği görülmektedir. Âmentü şeklindeki ilk kullanımın Ebû Hanife'nin eserlerinde bulunması, formülleştirilen ilkleri arasında onun bulunduğunu ortaya koymaktadır. bkz. Hatice K. Arpağuş-Bilal Kır, "Erken Dönem İslâm Düşüncesinde Bir Credo Projesi: el-Usûlü'l-Hamse", *MÜİFD*, (yayın aşamasında). Yani hem "ilmihâl" hem de "âmentü" şeklindeki formülleştirme Hanefî-Mâtüridî çevreleri tarafından yapılmış, özellikle Semerkand bölgesinde gelişmiş ve buradan Anadolu'ya geçişte daha mükemmel örnekler vermeye başlamıştır. Nitekim söz konusu yaygınlık hem "ilmihâl" hem de "âmentü" tabirlerinin her ikisinin de bugün farklı alanlarda dahî kullanılır olmasına zemin hazırlamıştır. Meselâ Cevdet Nasuhî, *Kooperatifin İlmihali*, İzmir 1981, Auguste Comte, *Pozitivizm İlmihali* (trc. Peyani Erman), Ankara 1952, Safi Dümer, *Türkün Yeni Âmentüsü*, Ankara: 1928; Neşet Halil Atay, "Atatürkçülüğün Amentüsü", *Büyük Yol*, sy. 3 İstanbul 1949; Sedat Abut, "İnsanlığın Amentüsü", *Türk Mason Dergisi*, c. 8, sy. 31 gibi isimlendirmeler, bu yaygınlığı gösterecek örneklerden yalnızca birkaçıdır.

etme bazen de tercüme ve şerhlerin ana metni olma özelliğini taşımışlardır.³² Diğer metinler nelerdir? diye bakıldığında Necmeddin Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) akâidinin hem halka yönelik hem de medreselerde ders kitabı olacak şekilde şerh edildiği dikkati çekmektedir. Yine onun Osmanlı'nın son döneminde açılan yeni okullarda da ders kitabı olarak okutulduğu tespit edilmektedir. Meselâ yazarı hakkında bilgi bulunmayan ve başında idadî mekteplerinin altıncı ve yedinci sınıflarında tedrisinin uygun olduğu ifade edilen Arapça *Şerh-i Akâid*³³ adlı bir esere rastlanmaktadır. Diğer bir şerh de Muhammed Nûrî'l-Arabî'nindir (ö. 1305/1888). Müellif *Nesefî Akâid*'ini Selanik vilayeti dâhilinde Usturumca kasabasındaki Melamî dergâhında tedris buyurmuş, o sırada bunu müridlerinden Ömer Şahkuluzâde *Şerh-i Akâid*³⁴ ismiyle zapt edip bastırmıştır. Nitekim Ömer Şahkuluzâde, "ifâde-i meram" adlı başlangıçta Nesefî akâidinin birçok şerh ve haşiyesinin bulunduğu ve bunun ilim erbâbı tarafından okunduğuna işaret ettikten sonra Arapça olmasının büyük çoğunluk tarafından istifade edilmesini zorlaştırdığını bildirerek, kendisinin de bunu Türkçeye çevirdiğini ifade etmektedir. Söz konusu eser Mehmet Serhan Tayşi tarafından şeyhin *Şerhu'l-Mahmûdî* adlı akâide dair risâlesiyle birlikte yayımlanmıştır (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1993).

32 İmâm-ı Âzam'ın söz konusu risâlelerinin ona aidiyetiyle ilgili bir takım problemler bulunmakla birlikte her ikisi üzerine de oldukça fazla şerh ve haşiyeye yapılmıştır. Bunlardan *Vasiyye*'nin ise birden fazla çeşidi ve nüshası bulunmaktadır. Meselâ oğlu Hammad'a, öğrencileri Ebû Yûsuf ile Yûsuf b. Hâlid es-Semî'ye yazdığı risâleleri bunlardan bir kısmını oluşturmaktadır. Diğer akâid eserleri içinde bulunan *el-Vasiyye* de dostları ve öğrencilerine vasiyeti olup, Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkanî (ö. 182/798) tarafından rivâyet edilmiştir (geniş bilgi için bkz. İlyas Çelebi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, İstanbul 1996, s. 44-5). Nitekim kütüphanelerde *Vasiyye* veya *Vasiyetnâme* adı altında yazma olarak yüze yakın Arapça nüsha bulunmaktadır. Bunların bazısı arkadaşlarına, bazısı oğluna, bazısı öğrencilerine nispet edilerek, diğer bazısı da herhangi bir nispet bulunmaksızın kaleme alınmıştır. Bir tane de Osmanlıca *Tercüme-i Vasiyetnâme* diye bir nüshaya rastlanmaktadır (Hacı Selim Ağa, Hüdai Efendi nr. 910). Meselâ İbrahim Nûreddin Kâdirî Kastamonî h. 1260'da *Terceme-i Vasiyetnâme-i İmâm-ı Âzam* adlı eseri Türkçeye şerh etmiştir. Söz konusu şerhte Arapça metin parantez içindedir. İbrahim Nûreddin, *Vasiyetnâme*'nin yazılış hikayesini şu şekilde dile getirmektedir: İmâm-ı Âzam ölüm döşeğindeyken arkadaşları ve taraftarları etrafına toplanıp Ehl-i sünnet ve'l-cemaat tarihi üzere vasiyette bulunmasını isterler, bunun üzerine o da Ehl-i sünnet'in on iki özelliğini sıralar. Müellif İbrahim Nûreddin eserini Arapça bilmeyenlerin işini kolaylaştırmak amacıyla Türkçeye şerhettiğini ifade etmektedir. Eserin başında müellif, kendisinden önce Hacı Nuri Efendi'nin söz konusu *Vasiyetnâme*'yi Türkçeye tercüme ettiğini, Ahmed Lütfî'nin de yazdığından bahsetmektedir (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1264/1848, 19s.). İmâm-ı Âzam'ın oğlu Hammad'a yazdığı vasiyetini de Hacı Ahmed Rifat *Dürri'l-Nu'mân fi nasâyihî ehli'l-İslâm* (Dersâadet 1318) adıyla on dokuz esas çerçevesinde Osmanlıcaya çevirmiştir.

33 Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye: Matbaa-i Âmire 1317, 91 s.

34 Dersâadet: Manzume-i Efkâr Matbaası 30 s.

Nesefî'nin metni üzerine şerh yazan Teftâzânî (ö. 792/1390) de Osmanlı dönemi eserleri üzerinde çok etkili olmuş isimlerin başında gelmektedir. Nitekim onun şerhi de medreselerde ders kitabı olarak okunmuş ve yeniden telif edilen eserlerin hemen hepsinin kaynakları arasında yer almıştır. Dolayısıyla ilim dünyasında Hanefî ve Mâtüridî eserler yanında Teftazanî, Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413), Devvânî (ö. 908/1502) ve İcî (ö. 756/1355) gibi isimlerle temsil edilen Eş'arî ulemânın da kelâm ve düşünce sisteminde yer edindiği anlaşılmaktadır. Hatta halk üzerinde Nesefî'nin akâidi dışında etkili diğer bir metin de Adudüddîn İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'sidir. Nitekim bu tür kitapların bir araya getirildiği ve *Mecmûa fi'l-akâid*³⁵ isminin verildiği metinlerin listesi de şu şekildedir: *Akâidü'n-Nesefî, el-Akâidü'l-Adudiyye, el-Fıkhu'l-ekber, el-Kasîdetü'n-Nüniyye, el-Kasîdetü yekülü'l-'abd, el-Kasîdetü bânet suâdî.*

III. Literatür

Bütün bu bilgilerden sonra Osmanlı Anadolu'sunda kaleme alınmış eserler nelerdir diye baktığımızda, bunların çok büyük bir yekûn oluşturduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Şüphesiz bunların hemen hepsini sıralamak bir makale çerçevesinde mümkün olmayacağından belli nitelikler çerçevesinde tasnif edilmesi daha isabetli olacaktır. Yukarıda da değinildiği üzere Osmanlı ilim hayatını tesis ederken kendinden önceki mirası devraldığından, mevcut İslâm düşünce mirasını kendisine intikal ettirmiştir. Bu sırada akâid eserleri büyük oranda Hanefî-Mâtüridî kaynaklardan faydalanılmak sûretiyle şerh veya tercüme yoluyla kaleme alınmıştır. Ancak söz konusu dönemde oldukça güçlü isimlerle temsil edilen Eşarî ulemâ ve eserleri de Osmanlı düşünce dünyasının tesisinde müracaat edilen kaynaklar arasında yer almıştır. Dolayısıyla başlangıçtan itibaren kaleme alınan eserlerin ortak özelliklerinden birinin bunların kendinden önceki önemli kitapların tercüme, şerh ve haşiyeleri olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Bu makalede bunların hemen her birini nakletme imkânı bulunmadığından önemli ve gerekli olanlar, yerine göre ya metnin içinde ya da dipnotta zikredilmeye çalışılacaktır. Aşağıda ele alınacaklar ise büyük çoğunluğa hitap edenlerden oluşacağından genelde Osmanlıca Türkçesiyle yazılmış olanlar sıralanacaktır. Ancak *İmadiü'l-İslâm*'dan anlaşıldığına göre Osmanlıca'nın ilim dili haline gelmesi geç dönemlere kadar hayata geçebilmiş değildir. Dolayısıyla burada sıralanacak eserlerin büyük bir kısmı XVIII. asırdan itibaren yeni açılan okullarda ders kitabı ihtiyacını karşılama niteliğini taşımaktadır. Bununla birlikte bu tespit, daha erken dönemlerde yazılmış eser bulunmamaktadır anlamına gelmemektedir. Nitekim Birgivi'nin *Vasiyetname*'sinin şerhleriyle birlikte uzun zaman etkisini koruduğu, kendisinin de çağını aşarak yeni açılan okullarda bir dönem ihtiyacı karşıladığı tespit edilmektedir. Dolayısıyla burada sıralanacak eserlerin hemen büyük çoğunluğu mezkûr asırdan itibaren kaleme alınanları

35 Dersâadet: Kitapçı Lofçalı Raşid, 1331, 32 s.

ihtiva etmekle birlikte erken dönem eserlerine de konumu dikkate alınarak kısmen değinilecektir. Bu çerçeveden hareket edilince bu kategori içinde zikredilecek eserlerin oldukça fazla olması gayet doğaldır. Diğer taraftan XVIII. ve özellikle XIX. asır denilince de dönemin çok hareketli olduğu ve bu hareketin de telifata yansdığı dikkati çekmektedir. Bir yandan yenileşme ve yeni mekteplerin açılması, diğer yandan da İslâm'ın yenilenmesi ve Batı'nın İslâm'a yönelttiği itirazlar ve bunlara verilen cevapların sıklıkla gündeme taşındığı görülmektedir. Yeni konular ve tartışmalar denilince de özellikle bunun kelâm ilmine yönelik yansması başta isbât-ı vacip olmak üzere kaza ve kader, cüzî irade, nârn ebediyeti ve ruhun mahiyeti gibi konularda yoğunlaştığı ortaya çıkmaktadır. Aynı bir çalışma alanını oluşturan bu tür meselelerin ve kitapların incelenmesi bu makalede ele alınmayacaktır. Bunun yerine daha genel ve iç ihtiyaca cevap verecek tarzda telif edilen eserlerden hareket edilecektir. Diğer bir deyişle genel büyük çoğunluğa hitap eden ve yeni açılan okullardaki ders müfredatına uygun eserler üzerinde durulacaktır. Ancak bu eserler de dönemin ruhunu yansıttığından bazen doğrudan, bazen de dolaylı olarak yeni tartışma alanlarına cevap verebilecek muhtevâyı yansıtmaktadır. Bu açıdan mevcut eserlerin muhtevâ ve niteliklerine göre kendi içinde tasnif edilmeleri meseleyi kolaylaştıracaktır. Bunlardan birinin manzum akâidler olması mümkün olmakla birlikte bu konuyla ilgili müstakil çalışmaların yapılması bizim burada bu başlığı daha ziyade ders kitapları çerçevesinde sınırlandırmamızı gerektirmektedir. Bir diğer kategori de âmentü kelimesinden hareketle oluşan âmentü şerhleridir. Başka bir kategori de ma'lûmâtlar adı altında doğrudan ma'lûmât-ı diniyye derslerine hitap eden eserlerden oluşmaktadır. Asıl büyük kategori ise bütün bunların dışında kalan orta öğretimdeki ilmihâl, akâid, ulûm-ı diniyye dersleri ile dârülfünûnlardaki derslere hitap eden ve büyük çoğunluğun dinî ihtiyaçlarını karşılama amaçlı eserlerden meydana gelmektedir.

A. Manzum Akâidler

Düşünce tarihimizin ulaştığı seviyenin bir göstergesi olarak fikirlerin nazma dökülmesi örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Manzum eser yazma geleneği şeklinde tezahür eden bu durum, eğitimde kolaylık sağlama amacından hareketle çokça müracaat edilen bir yoldur. Bu tip eserler özellikle ezberleme kolaylığı sağlamaları ve uzun süre hafızada kalabilme nitelikleri açısından eğitimde bilhassa şifahî ve geleneksel kültürde oldukça önemlidir. Düşüncenin nesirle değil de nazmen ifade edilmesi, geleneğin geldiği noktayı göstermesi açısından kayda değer bir durumdur. Şüphesiz mesele burada geniş çerçeveden ele alınma imkânından yoksun olmakla birlikte, şiir-kültür, eğitim ve şiir, gelenek ve edebiyat açısından incelenmeye müsaittir. Osmanlı döneminde yazılanların hemen hepsini ele almak mümkün olmamakla birlikte³⁶ bunların öne çıkan ve

36 Bu konuda yapılan çalışmalara bakmak yerinde olacaktır: Ali İhsan Akçay, "Türk Edebiyatı'nda Manzum Akâid-nâmeler (İnceleme Metin)", Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bi-

önem arz edenlerini zikretmek yerinde olacaktır. Manzum akâidler denilince yukarıda da zikredildiği üzere ilk akla gelenler, çağlarını aşan klasik metinlerin manzum şekilleridir. Nitekim bunların içinde Ebû Hanîfe'nin eserleri ile Ömer en-Neseffî'nin akâidinin manzum şekli ilk akla gelenler arasında yer almaktadır. Bunların yanında Alî b. Osmân el-Üşî'nin (ö. 575/1179?) *Emâlî*'si de yaygın manzum akâid örnekleri arasında yer almaktadır. Onun döneminden günümüze gelene kadar manzum ve mensur birçok şerhi yapılmıştır. Daha sonra Osmanlı dönemi âlimlerinden Hızır Bey'in (ö. 863/1459) *Kasîdetü'n-nûniyye*'si de bu kategorideki örnekler arasında yer almaktadır. Söz konusu eserlerin kayda değer olanlarından bir kısmı şöyledir:

1. *Emâlî*

Osmanlı'da çokça rağbet gören Ali b. Osman el-Uşî'nin *Emâlî*'si bir taraftan tercüme edilirken diğer yandan Türkçe ve Arapça şerhlere de konu olmuştur. Söz konusu şerhlerin sayısının otuzu aşkın olduğu düşünülmektedir³⁷ ki bunların Türkçe olanlarından bazıları şu şekildedir:

a. *Lâmiyye-i Kelâmiyye Şerhi*

III. Murâd (ö. 1003/1595) dönemi âlimlerinden Muhammed b. Malkoça tarafından III. Murâd'a atfen kaleme alınmıştır. Kemal Edip Kürkçüoğlu kendi kütüphanesindeki mevcut yazma bir mecmua içinde bulunan söz konusu eserin bir nüshasını, kaleme aldığı makalesinde yayınlamıştır. Eserin Neseffî'nin akâidinin bir özünü oluşturduğu, Mâtüridiyye ve Eş'arîyye arasındaki ihtilaf noktalarını belirtmek amacıyla yazıldığı ve bundan dolayı ilahiyât alanındaki gençlere ışık olacağı bilgisine ulaşılmaktadır.³⁸

limler Enstitüsü, Bursa 2011; Erdal Seyis, "Türk İslâm Edebiyatında Manzum İlmihaller ve Manzume-i Ceceli İbrahim Efendi", Yüksek Lisans tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

37 *Emâlî*'nin medreselerin başlangıç sınıflarında okutulan akâid metinleri arasında yer aldığı görülmektedir. Erzurumlu İbrahim Hakkı *Emâlî* yanında *Fıkhul-ekber*'in de ezberlenecek eserler arasında bulunduğunu ifade etmektedir. Medreselerin islah programından sonra 1915 ve 1916'daki düzenlemede medreselerin talî kısımlarındaki kelâm dersinde *Emâlî*'nin, Neseffî akâidi ve *Kasîdetü'n-nûniyye* şerhiyle birlikte okutulmasına karar verildiği bilgisine ulaşılmaktadır. Bundan başka 1923'teki Dârü'l-hilafe medreselerinin talî kısm-ı sanî (ibtidâ-yı dâhil) sınıfı için hazırlanan programdaki ilm-i tevhîd dersinde, *Emâlî*'nin ezberletilmesinin şart koşulduğu görülmektedir. Yine o, Kırgızistan ve Orta Asya'daki medreselerde okutulan eserler arasında yer almaktadır. Bütün bunların dışında *Emâlî*'nin, tekkelerde de okunduğu mevcut kütüphane kayıtlarından anlaşılmaktadır (Akçay, a.g.t., s. 141).

38 Kemal Edip Kürkçüoğlu, "Lâmiyye-i Kelâmiyye", *AÜFD*, c. 3, sy. 1-2, s. 1. III. Murâd'ın isteği üzerine Hoca Sâdeddin Efendi bu eseri tercüme etmiş, asıl metnin vezin ve kafiyesiyle yapılan bu tercümeyle Kemal Edip Kürkçüoğlu "Lâmiyye-i Kelâmiyye" adı altında açıklamalı bir makale içinde neşretmiştir. Kürkçüoğlu, buradaki yazma risâlenin kenarında, daha eski bir dille kaleme alınmış müellifi meçhul manzum bir Türkçe tercümenin daha bulunduğunu kaydetmektedir.

b. *Merâhu'l-meâlî fi şerhi'l-Emâlî*

Mütercim Ahmed Âsım Efendi (ö. 1235/1819) tarafından kaleme alınan ve III. Selim'e (ö. 1223/1808) ithaf edilen eser, *el-Emâlî*'nin en çok rağbet gören matbu şerhlerinden biridir.³⁹ Ayrıca müellifin, *Risâle-i irâde-i cüz'îyye* adlı başka bir eseri daha bulunmaktadır (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Ma'mure, 1285, 23 s.).

c. *Keşfü'l-meâlî şerhu Bed'i'l-Emâlî*

Dâmâd-ı Gelenbevî olarak tanınan Mehmed Şükrü b. Ahmed Atâ tarafından şerh edilmiştir.⁴⁰ Müellif eserini şerh ederken, Aliyyü'l-Kâfî'nin (ö. 1014/1605) şerhinden istifade ettiğini belirtmektedir. Kitap, beyitleri tek tek ele alıp onunla ilgili açıklamalar yapmak şeklinde bir yöntem takip etmektedir. "Emâlî" kelimesinin imla ve incinin çoğulu olduğunu söyleyen müellif, Üşî'nin inci gibi beyitlerle Allah'ın tevhidini anlattığını ifade etmektedir.

d. *Kasîde-i Emâlî Tercümesi*

Müellif Mehmed Şükrü Efendi bu eserini, mekteb-i idâdî-i mülkiyyede okutulmak üzere kaleme almıştır. Eserde önce beyitlerin kelimeleri tek tek açıklanarak Arapça Türkçe gramer yapısı üzerinde durulmuş, ardından beyitlerin anlamı verilip hemen her beytin muhtevâsıyla ilgili geniş bir açıklama yapma yoluna gidilmiştir.⁴¹

e. *Kasîde-i Emâlî Tercüme-i Manzûmesi*

Mekteb-i Sultânî muallimlerinden Hâfız Refî' Efendi (ö. 1904) tarafından yapılan tercüme, akâid derslerini okuyan yeni hevesliler için tertip olunmuş bir metin olup II. Abdülhamid'e (ö. 1918) takdim edilmiştir. Yine müellif, Üşî'nin imla tarihiyle eserini yazdığını, bundan ötürü eserin imlalar anlamında "Emâlî" ismini aldığını haber vermektedir. Hâfız Refî' Efendi şerhinde önce beytin aslını almış, doğrudan veznini muhafaza etmek sûretiyle mefhumlarını doğru nakledecek şekilde birebir tercüme etmeksizin mesnevî tarzında Türkçeye çevirmiş, daha faydalı olmak amacıyla da Türkçesinden sonra *Necm-i Zebrekân* isimli mütercimi bilinmeyen Farsça tercümesini vermiştir. Beyitlerin altında yer yer manzum veya mensur açıklamalar ile konuyla alakalı âyet ve hadislere müracaat edilmiştir. Eser basılmıştır (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1302). Böylece *Emâlî*'nin müellifi bilinmeyen *Necm-i Zebrekân* isimli Farsça tercümesinden de haberdar olunmaktadır.

39 İstanbul: Takvimhâne-i Âmire, 1266; Dersaâdet 1304; *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 271.

40 İstanbul 1291, 1305, 1328 (93 s.); ayrıca bkz. M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c. 4, s. 1818.

41 İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1305.

f. *Mir'âtü'l-akâid*⁴²

Yenişehir muhacirin ahâlisinden Siroz eski müddei-i umûmîsi/savcı muavini Hüseyin Hüsnü b. Süleymân tarafından kaleme alınmıştır. *Emâlî*'nin beyitlerini yazıp yerine göre tek tek kelimelerinin Arapça yapısı ve anlamı üzerinden hareket eden eser, tercüme ve şerh karışımı bir yapı arz etmektedir. Hemen her beyit bir konu başlığı çerçevesinde ele alınmıştır. II. Abdülhamid dönemi eserlerindedir.

2. *Kasîdetü'n-nûniyye*

Hızır Bey (ö. 863/1459) bu eserindeki kelâm meselelerini şekillendirirken, başta Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*'i olmak üzere akâide dair risâlelerinden ve Nesefî'nin *Akâid*'inden istifade etmiştir. Risâlede herkesin bilmesi gereken sahih akîdeler ve bunların dayandığı deliller, özlü ifadelerle Mâtürîdi mezhebi çerçevesinde ortaya konulmuştur. *el-Kasîdetü'n-nûniyye* özgün bir metin niteliği taşıması ve önemli bilgiler içermesi yanında sanatkârane bir anlatıma sahip olmasıyla da ilgi görmüştür. Kasîde üzerine yapılan tercüme ve şerh çalışmalarının çokluğu, ona gösterilen itibarı ortaya koymakta ve yaygın bir şekilde kabul gördüğünü kanıtlamaktadır.⁴³ Kasîdenin Arapça ve Türkçe birçok şerhi yapılmış olup bunlardan bazıları şunlardır:

a. *Şerhu'l-Kasîdetü'n-nûniyye*

Hızır Bey'in talebesi Hayâlî Ahmed Efendi (ö. 870/1465) tarafından kaleme alınmış olup kasîdenin şerhleri içinde en meşhur olanıdır (İstanbul 1318, Dâvûd-i Karsî'nin şerhiyle birlikte). Şerhin sonunda manzumenin Arapça metni ve kime ait olduğu bilinmeyen Türkçe manzum tercümesi de yer almaktadır. Mehmed Emîn Üsküdârî (ö. 1149/1736) bu şerhe önce Arapça bir hâşiye yazmış, sonra da onu Türkçeye çevirmiştir. Üsküdârî, tercümesinde Ehl-i sünnet karşıtı görüşlere ve bunlara yöneltilen eleştirilere yer vermediğini kaydetmektedir. Risâlenin on dört varaklık müellif hattı, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde mevcuttur (Kemankeş Emîr Hoca, nr. 284). Kâtib Çelebi (ö.

42 İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1304, 196 s.

43 M. Said Yazıcıoğlu, "Kasîde-i nûniyye", *DİA*, c. 14, s. 571. Ayrıca eserin ders müfredatı çalışmaları içinde de yer aldığı görülmektedir. Meselâ 1921 yılında Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine göre İlmiye medreselerinin müfredatı içinde *Kasîde-i nûniyye*'nin altıncı sınıfta bir saat okutulması talimatının yer aldığı ve dersin isminin de "nûniyye" şeklinde olduğu görülmektedir. Bundan başka Üsküdar Mekteb-i İdadisi ulûm-i diniye ve akâid muallimi Ahmed Nazif Efendi de, *Ravzâtu'l-l-akâid li'l-ihvan şerhi'l-Kasîde nûniyye li's-sıbyân* adlı bir şerh kaleme alarak Maârif Nezâreti'nden neşri için izin talebinde bulunmuştur. Her ne kadar söz konusu esere gerekli izin çıkmamış olsa da *Kasîde-i nûniyye*'nin eğitim kurumlarının hemen her kademesinde okutulması, yaygınlığı açısından önemli bir bulgudur (geniş bilgi için bkz. Akçay, a.g.t., s. 140).

1067/1657) de Âyînezâde Mehmed Şemseddin Şirâzî'nin de bu şerhe yazılmış bir hâşiyesinden bahsetmektedir.⁴⁴

b. Dâvûd-i Karsî'nin (ö. 1169/1756) Şerhleri

Müellifin biri Türkçe, diğeri Arapça olmak üzere iki farklı şerhi bulunmaktadır. Bunlardan Arapça olan *Şerhu'l-Kasîdeti'n-nûniyyeti't-tevhîdiyye* adını taşımaktadır. Müellif bu şerhi 1169/1756 yılının sonlarında Birgi'de tamamlamıştır. Bu sırada Hayâlî Çelebi'nin şerhinden de faydalanmakla birlikte, zaman zaman onu tenkit etmiştir. Kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunan⁴⁵ şerhin ilk baskısı, litografik olarak gerçekleştirilmiştir (İstanbul 1291). Bu baskının 20-26. sayfaları arasında yer alan kasîdenin on üçüncü beytine ait açıklamalarda müellif, İslâm inancına aykırı hulûl ve ittihad fikirlerinin karıştığı Vücûdiyye, İttihâdiyye, Hulûliyye ve Zuhûriyye gibi bâtinî ve aşırı tasavvufî görüşleri tenkit ederek Mevlevîlik, Halvetîlik, Celvetîlik, Sa'diyye, Kâdiriyye ve Gülşeniyye gibi tarikatların da adı geçen dört ana görüşten türemiş olduğunu ileri sürmüştür. Bundan ötürü şerhin bu kısmı, Halil Efendizâde tarafından yaptırılan ikinci baskıda (İstanbul 1318) metinden çıkarılmıştır.⁴⁶ Kasîdenin Türkçe şerhinin ise matbu olmadığı ve "Bratislava Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu"nu hazırlayan J. Blaškoviç gibi bazı araştırmacılar tarafından (nr. 496) müellifinin bilinmediği kaydedilmektedir. Türkçe şerhin Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının (nr. 3284/5) sonundaki kayda göre Dâvud Efendi, bu şerhi 1158 (1745) yılında tamamlamıştır.⁴⁷

c. Metâlib-i İrfâniyye ve İzâhât-ı Nûniyye

Manastırlı İsmâil Hakkı (ö. 1912) tarafından kaleme alınmıştır.⁴⁸ Müellif kitabın girişinde eserin yazımı sırasında Büyük Hafız'ın şerhinden pek çok iktibaslarda

44 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1348. Nitekim Hızır Bey'in öğrencisi olan Hayalî'nin şerhinin, 1914'te yayınlanan İslâh-ı Medâris Nizamnamesinin akabinde 1915 ve 1916'da hazırlanan medrese müfredatında medreselerin talî kısımlarında kelâm dersinde okutulması öngörülmüştür (geniş bilgi için bkz. Akçay, a.g.t., s. 140).

45 Yazmalarından bazısı şunlardır: Süleymaniye Ktp. A. Tekelioğlu, nr. 886; Bağdatlı Vehbi, nr. 2046; Denizli, nr. 402; Kasîdecizâde nr. 735; Tahir Ağa Tekke, nr. 593. Ayrıca bkz. Brockelmann, *GAL Suppl.*, c. 2, s. 321; Cemil Akpınar, "Dâvûd-ı Karsî", *DİA*, c. 9, s. 30; Ömer Ergül, "Davûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nu'niyye İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

46 Diğer baskıları için bkz. Serkîs, *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*, c. 2, s. 1503.

47 Eserin yazma nüshalarından Beyazıd Devlet Kütüphanesi'nde üç (Beyazıd, nr. 214, 215, 2823) Süleymaniye Kütüphanesi'nde üç (Hasan Hüsnü Paşa, nr. 1177; Yazma Bağışlar, nr. 2154; Kasîdecizâde, nr. 166), Burdur il Halk Kütüphanesi (nr. 1079); British Museum (Add., 5987/II) ve Lefkoşe'de Sultan II. Mahmud Kütüphanesi'nde de (nr. 1101/2) birer nüsha bulunmaktadır. Gazi Hüsrev Paşa Kütüphanesi'yle ilgili olarak bkz. K. Dobraca, *Katalog Arapskih, Turskih i Perzijskih Rukopisa*, Sarajevo 1963-79, c. 1, s. 428 (geniş bilgi için bkz. Cemil Akpınar, "Dâvûd-ı Karsî", *DİA*, c. 9, s. 30).

48 İstanbul 1312, geniş bilgi için bkz. Salih Sabri Yavuz, "Manastırlı İsmail Hakkı", *DİA*, c. 27, s. 564. Manastırlı'nın şerhinin de dâhil olduğu çalışma için bkz. Muhammet Altaytaş, ➤

bulduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra o, diğer şerhlerden de istifade etmiş olmakla birlikte hiç birini taklid etmediğini, ayrıca *Şerhü'l-Mevâkıf* ve *Makâsıd*'a da müracaat etmek sûretiyle onlardan özetleme yoluna gittiğini belirtmektedir (s. 3). Beyitler aktarılıp kelimeleri tek tek açıklandıktan sonra mahsuli beyit başlığı altında da anlatılan neticelerden bahsedilmektedir. Müellifin, bundan başka idadî mekteplerinde okutulmak üzere *Mevâidü'l-en'âm fî berâhîni akâidi'l-İslâm* adlı bir eseri daha vardır.

d. Tuhfetü'l-fevâid alâ cevâhiri'l-akâid

Dâmâd-ı Gelenbevi Seyyid Mehmed Şükrî Efendi tarafından kaleme alınmıştır (İstanbul 1328). Müellif, Hızır Bey'in eserini Hanefî ve Mâtüridî çerçevesinde telif ettiğini, Hayalî, Büyük Hâfız ve Osman Uryanî Efendi'nin bu eseri Arapça olarak şerh ettiğini, kendisinin de onlardan istifade ettiğini belirtmektedir. Eserin şerh edilmesi sırasında takip edilen yöntem şöyledir: Beyitlerin nakledilmesinden sonra bazen gramer bilgisi verilmiş bazen de Hızır Bey'in beyti yazma hikmetinden bahsedilmiş, daha sonra beyit tercüme edilmiş ve konuyla ilgili açıklamalar yapılmıştır.

e. Sünuhât-ı Vehbiyye ve Esrâr-ı Nûniyye

Hocazâde Mustafa Behçet Uranyevî tarafından kaleme alınmıştır (Kahire 1318, 63 s.). II. Abdülhamid döneminde telif edilen eser, konuları yoğun bir şekilde işlemesiyle dikkati çekmektedir. Yine müellif açıklamaları sırasında diğer şerhlerin meseleye bakışlarının yetersizliğinden bahsederek hem mukayeseler yapmakta, hem de farklı anlamlara işaret etmektedir.

3. Nazmü'l-Leâlî

Manzum akâidlerden bir diğeri de, XVII. yüzyıl şairlerinden Rızâî mahlasıyla bilinen Tokatlı Ishâk-ı Zencânî'nin (ö. 1100/1689) eseridir.⁴⁹ Söz konusu kitap *Manzûme-i Akâid* ismiyle de anılmakta olup yazma nüshalarının bir kısmı bu şekildedir. Ancak kitabının başında kendisi *Nazmü'l-Leâlî* ismini zikretmektedir. Yine aynı yerde o, *Fıkhü'l-ekber*, *Şerhü'l-Makâsıd* ve *Şerhü'l-Mevâkıf* gibi döneminin ilim dünyasında önemli eserlerden faydalandığını ve bu kitabını Ehl-i sünnet inancını beyan etmek üzere kaleme aldığını ifade etmektedir (s. 3). “Bilem dersin bu fende ilm-i hâli nazardan koyma bu Nazm-ı Leâlî” beyti de hem eserin ismini, hem de ilmihâl tabirini kullanması açısından önemlidir. Bundan başka eser, ders kitabı olarak okutulmuş ve II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı bağlamında dikkate alınarak sivil inisiyatifle 1909'da Konya'da

“Kasîde-i Nuniyye ve Şerhlerinde Önceki Şeriatlerin Neshi Meselesi” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy. 11, s. 37-54

49 Eserin birçok şerhi bulunmakta olup kendisi de matbudur (İstanbul 1304). Kütüphanelerdeki yazma nüshalarından bazıları şöyledir: Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi nr. 1436, 1433.

İslâh-ı Medâris-i İslâmiyye Cemiyet-i Hayriyye'si bünyesinde kurulan Meşrik-i İrfân Matbaası'nda basılmıştır.⁵⁰

4. *Manzûm Akâid*

Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın (ö. 1194/1780) *Mârifetnâme*'sinin üçüncü bölümünün birinci bâbında ilmihâlin ibadetlerle ilgili kısmı zikredildikten sonra, "Hudâ Rabbim nebim hakka Muhammed'dir Resûlullah/ hem İslâm dinîdir dinim kitabımdır kelâmullah" ile başlayan 116 beyitlik manzumede akâid konuları ele alınmaktadır. Söz konusu bölümün *Manzûm Akâid*⁵¹ adı altında aynı matbaadan aynı tarihli iki farklı basımı yapılmış olup, birisi yalnızca "Hudâ Rabbim..." beytiyle başlayan akâid kısımlarını içermekte, diğeri ise kelime-i şehâdetten başlayarak ulûhiyyet ve nübüvvet konularını anlattıktan sonra iman esaslarını kısaca özetleyen bölümleri ihtiva etmektedir. Bu sırada nübüvvet bahislerinin işlenmesi tamamlandıktan sonra namaz, abdest konuları ile hac ve zekât şeklindeki İslâm'ın erkânı üzerinde durulmakta, ardından "hak şerhleri hayreyleyler ..." kısmı yer almaktadır. Bundan sonra da "Hudâ Rabbim..." ile başlayan akâid konularını içeren bölüm gelmektedir. Dolayısıyla ikinci baskının muhtevâsı, diğere göre daha geniştir. Sıbyan mekteplerinde okunup ezberlenen eser, bundan başka Sultan Abdülaziz döneminde Hâfız Mehmed Efendi tarafından da şerh edilmiştir. Hâfız Mehmed Efendi, burada İbrâhim Hakkı'nın manzumesinin Birgivi'nin ilmihâl risâlesinin sonunda basıldığı ve bazı çocuklara ezberletildiği bilgisini vermektedir. Yine o, eserin bazı yerlerinin vezin zaruretinden ötürü manasının açıklanması gerektiğini bildirmektedir. Bu saikten hareketle Hâfız Mehmed Efendi, çocukların anlayabileceği dilde, sade bir şekilde ve muhtasar olarak manzumenin kapalılıklarını şerh ederek buna, *Akâid Şerhi* adını vermiştir. İbrâhim Hakkı'nın bundan başka *Urvetü'l-İslâm* adında ilmihâl tarzında kaleme alınmış akâid ve fıkıh konularını ihtiva eden başka bir eseri daha vardır.⁵²

5. *Ukûdü'l-akâid fi finûni'l-fevâid*

İmâmzade Muhammed b. Ebû Bekir'in (ö. 573/1173) 1164'te nazmen kaleme aldığı bir eserdir.⁵³

50 Akçay, a.g.t., s. 139.

51 İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1326, 15 s. "Hüda Rabbim" kısmı *Marifetnâme*'de yer almakla birlikte İsmail Hakkı Uzunçarşılı bunun, Sün'ullah Gaybî'ye (ö. 1676) ait olduğunu iddia etmiştir. Abdülbakî Gölpinarlı ise bu durumu kabul etmeyip itiraz etmiştir (müellifle ilgili tartışma için bkz. Bilal Kemikli, "Popüler Dinî Kültürümüze Dair Bir Manzûme ve Üç Şair "Hüda Rabbim" Manzûmesi Etrafında Tartışmalar", *İslâmî Araştırmalar*, c. 14, sy. 3-4, 2001, s. 492-500).

52 Yazma nüshalarından biri Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, nr. 1462'de kayıtlıdır (geniş bilgi için bkz. Mustafa Çağırıcı, "İbrahim Hakkı Erzurumlu", *DİA*, c. 21, s. 310).

53 Yazma nüshalarından bir kısmı şöyledir: Süleymaniye Ktp. Damat İbrahim Paşa nr. 640, vr. 62-95; Reisülkütâb Mustafa Efendi nr. 1176, vr. 97-139; Fatih nr. 3133; ayrıca bkz. Recep Cici, "İmamzâde Muhammed b. Ebû Bekir", *DİA*, c. 12, s. 210.

6. *Manzûme-i Akâid*

Kadıızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1045/1635) eseridir. Döneminden şikâyetle bulunan müellif, tarikatların ortaya çıkardığı sıkıntıların önüne geçmenin yollarından birinin de dinin ve akâidin iyi öğrenilmesi olduğunu düşünerek bu amaçla eserini kaleme almıştır. Ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılması rivâyetinden hareket edilen eserde inanç konularının her biri tek tek incelenmiştir. Kadıızâde, dönemindeki tasavvufun problemlerinin bir takım sıkıntıları meydana getirdiğini, bu amaçla inanç esaslarının kolayca öğrenilip ezberlenmesi için bu eserini nazmettiğini dile getirmektedir.⁵⁴

7. *Kitâbu Mecmûatü'd-daavâti ve'-salavâti ve'l-akâid ve'n-nasâil*⁵⁵

Baltalızâde Hüseyin Efendi'nin öğrencilerinden Kadırgalı Seyyid Mustafa Nazif Efendi tarafından II. Abdülhamid döneminde nazmen kaleme alınmıştır. İhtivâ ettiği konular münâcât, tevessül, ilâhiyât konuları, ilim, tevhîd, selbî ve sübûtî sıfatlar, e'âlûllah, esmâ-i hüsnâ şeklinde olup altı bölümden oluşmaktadır. Nübüvvet bahsi ispatü'n-nebî, delâilü'n-nübüvve, peygamberlerin tabileri olan evliyâ, hulefâ-yı raşidîn'in fazileti, iman, kıyâmet alametleri şeklinde yedi bölümden oluşmaktadır. Sonunda ise altı nasihât faslı ile tesbîhat-ı münciyye bölümü yer almaktadır.

8. *Mecmua-i Nâdire Efkâr-ı Bâtıla'ya Karşı Delâil-i Mûnika*⁵⁶

Eskişehir'de Nimet-i Hürriyet Mektebi Müdürü Gazizâde Hacı Muhammed Sâdık tarafından Sultan Reşad döneminde nazmen kaleme alınmıştır. Dönemindeki materyalist akımlara karşı dini savunma amaçlı hazırlandığı, kitabın üzerinde yer alan şu ibareden anlaşılmaktadır: “Maddiyyûn ve tabiatçıların ileri sürdükleri şüphelere karşı ferâiz-i diniyyeye ait bazı meseleleri bir araya getirerek telif edilmiş bir eserdir”. İhtivâ ettiği konular arasında fil vakası, Hz. Peygamber'in mucizeleri, mirâç, iman, şefaât, ölüm, nefis terbiyesi, şurut-ı İslâmiyye, ikinci namazı ve cemaat, tövbe, Abdülkâdir-i Geylanî'nin makamını beyan, İhlâs suresinin fazileti, amelde ihlâs, imâmette gerekli sıfatlar gibi hususlar yer almaktadır.

9. *Türkçe İtikâd*

Veled Çelebi İzbudak (ö. 1953) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif Birinci Dünya Savaşı sırasında gönüllü Mevlevî dervişlerinden oluşan Mücâhidîn-i Mevleviyye alayının kumandanı olarak Şam'a yola çıkmış, ancak yolda hastalanan

54 Eserin kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Üzerine yapılmış çalışmalar ve neşriyle ilgili olarak bkz. Songül Karaca, “Kadıızâde Mehmed Efendi, Manzume-i Akâid (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük Dizin)”, Yüksek Lisans tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyat Anabilim Dalı, Rize 2012, s. 25-26.

55 İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1307, 50 s.

56 Eskişehir: Matbaa-i Ticaret, 1329, 47 s.

eşi Fatma Zehra Hanım bir hafta sonra Şam'da vefat etmiştir. Bunun üzerine bir anlamda hanımına ithaf etmek üzere Veled Çelebi, onun vefatından iki üç ay sonra bastırıp alayındaki mücahide dağıtmak üzere bu eseri vücuda getirmiştir (Beirut: İkbâl Matbaası, 1334, 21 s.).

Son olarak manzum akâidler arasında Musâcalızâde Mehmed Said Efendi'nin (ö. 1320/1902) *Cevâhirü'l-akâid* adlı eseri de zikredilebilecekler arasındadır.⁵⁷

B. Âmentü Şerhleri

İman esaslarını açıklamak ve bu şekilde halka itikâdî konularda muhtaç olduğu bilgileri vermek maksadıyla kaleme alınan "âmentü şerhleri"nin mevcudiyetine aşağıdaki isimler çerçevesinde ulaşılmaktadır. Bunların büyük çoğunluğunun Osmanlıların son dönemlerinde tekabül ettiği anlaşılmaktadır.

1. *Ferâidü'l-fevâid*

Kadıızâde Ahmed Şemseddin (ö. 988/1580) tarafından kaleme alınmış olan eser, bu konudaki ilk sayılabilecek isimlerin başında gelmekte⁵⁸ ve bu kategoride en çok yayımlanan ve meşhur olan kitaplar arasında yer almaktadır. Eser bir mukaddime ile altı bölümden oluşup bölümler makam, alt başlıkları da fasıl şeklinde isimlendirilmektedir. Fırkalara ayrılma ve iman konularını ihtiva eden mukaddimededen sonra, birinci bölümde Allah'a iman konusuna yer verilmiştir. Burada Allah'a iman ile ilâhî isim ve sıfatlar üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde meleklere, üçüncü bölümde kitaplara, dördüncüde ise peygamberlere iman konuları ele alınmaktadır. Burada peygamberlerin özellikleri, sayısı, mucize ve kerâmet, sahâbe gibi hususlar da incelenmektedir. Beşinci bölüm âhîret günü ve âhîret ahvâlini konu edinmektedir ve kitabın en uzun bölümünü oluşturmaktadır. Altıncı bölümde ise kazâ ve kadere iman meselesi ele alınmaktadır.

2. *Âmentü billâh Şerhi*

Dâvûd b. Muhammed Karsî (ö. 1160/1747) tarafından âmentü metni üzerine Mâtürîdî mezhebine göre yazılmış Türkçe bir şerh olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde üç (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2174/2; Çelebi Abdullah, nr. 1177/4; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1490/1), Köprülü (Mehmed Asım Bey, nr. 250/1), Manisa İl Halk (nr. 5822/15), Vahit Paşa (nr. 2885) ve Saraybosna Gazi Hüsrev Bey (nr. 3284/6; bkz. Kasım Dobraca, *Katalog Arapskih, Turskih, i Perijskih rukapisa*, c. 1, s. 429) kütüphanelerinde ise birer nüshası bulunmaktadır.⁵⁹

3. *Âmentü Şerhi Ferâidü'l-fevâid fi beyâni'l-akâid*⁶⁰

⁵⁷ *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 413.

⁵⁸ Kitabın muhtevâsıyla ilgili geniş bilgi için bkz. M. Sait Özervarlı, "Ferâidü'l-fevâid", *DİA*, c. 12, s. 361-362.

⁵⁹ Yazar ve eserleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Cemil Akpınar, "Dâvûd-ı Karsî", *DİA*, c. 9, s. 29-32.

⁶⁰ Söz konusu kitap çok yaygın olduğundan birçok defa basılmıştır. Bunlardan bir kısmı şö-

Bu eser, Ahmed b. Muhammed Emin İstanbulî Kadızâde Ahmed Efendi (ö. 1197/1783) tarafından kaleme alınmıştır. Her kadın ve erkek mü'minin bilmesi ve inanması farz olan akâid konuları bu eserde, icmâlen cem edilerek tafsil edilmiştir. İstifade ettiği kaynaklar arasında *el-Fıkhu'l-ekber* ve Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) tefsiri gibi eserler vardır. Tirmizî (ö. 279/892) hadisinden hareket eden müellif, ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağını, bunlardan birinin cennette olacağını, Mu'tezile, Hâriciyye, Rafiziyye, Şîa, İmâmiyye, İsmâiliyye gibi fırkaların ise bâtil olup işledikleri masiyetten ötürü azaba uğrayacaklarını ifade etmektedir.

4. *Âmentü Şerhi ya da Risâle-i Nûr alâ nûr*

Seyyid Ömer b. Abdurrahmân tarafından kaleme alınmış eser, kütüphane kayıtlarında geçmekte olup hakkında bilgiye ulaşılamamaktadır. Şerhin, yazma nüshaları şu şekildedir: Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1976; Hekimoğlu, nr. 1049.

5. *Ferâidü'l-fevâid*

Hâlid-i Bağdâdî (ö. 1242/1827) tarafından Cibrîl hadisinin Farsça şerhi olarak kaleme alınmıştır. Yeğeni Es'ad Sâhib Efendi bunu, *Cevâhirü'l-enika fi âdâbî'z-zikr ve't-tarîka* adıyla Arapçaya Kemahlı Feyzullah Efendi de umum tarafından okunabilmesi amacıyla *Ferâidü'l-fevâid* adıyla Türkçeye tercüme etmiştir. Feyzullah Efendi eserin yazılmasında Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Kırk Hadis'i* içindeki Cibrîl hadisinin vesile olduğunu ifade etmektedir.⁶¹

6. *Âmentü Numûnesi veya İlmihâl-i İ'tikâdî*

Fahri Efendi'nin (ö. 1950) âmentü şerhi mâhiyetindeki bu eseri, 1969 senesinde Konya'da basılmıştır. Müellifin bundan başka özel kütüphanesinde henüz yayımlanmamış bazı çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlar arasında yer alan *Zeytû'l-misbâh fi akâidi evlâdi'l-İslâh* adlı eserin, müellifin Islâh adıyla bilinen öğretim kurumundaki hocalığı sırasında öğrenciler için kaleme aldığı düşünülmektedir.⁶²

7. *Âmentü Şerhi*

Bu kategorideki çalışmaların önemli örnekleri arasında bulunan eser, Numan Kurtulmuş (ö. 1952) tarafından kaleme alınmıştır. Altı bölümden oluşan kitabın 117 başlık altındaki konuların çoğu itikâdî, bir kısmı da fikhî meseleleri

ledir: İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1253; 1283; Dâru't-Tıbâati'l-Âmire 1220; 1223; 1232; 1244; Mehmed Said Efendi 1262; Mustafa Efendi Matbaası 1290; Şirket-i Sahâfiye-i Osmaniye 1308; İzzet Efendi Matbaası ts.; İstanbul 1332. Eser günümüz Türkçesine de *Büyük Amentü Şerhi* adıyla çevrilmiştir (İstanbul: Bereket Yayınları, 1974).

61 Kahire 1313/1895, 61 s. Söz konusu eser *Herkese Lazım Olan İman* (İstanbul: Hakikat Yayıncılık, 1994) ve Hüseyin Hilmi Işık tarafından *İman ve İslâm* (İstanbul: Işık Kitabevi, 1969) adıyla Türkçeye *Belief and Islam* ismiyle de İngilizceye tercüme edilmiştir.

62 Geniş bilgi için Ali Osman Koçkuzu, "Fahri Efendi", *DİA*, c. 12, s. 96-97.

ihtiva etmektedir. Birinci bölümde tevhîd, esmâ-i hüsnâ, Allah'ın varlığının delilleri, iman ve şubeleri gibi ilâhiyyât bahisleri, ikinci bölümde ise meleklerin çeşitleri, özellikleri ve görevleri anlatılmaktadır. Esere ilmihâl hüviyetini kazandıran üçüncü bölümde kitaplara iman üzerinde durularak genellikle Hanefî mezhebine ait bilgiler verilmektedir. Dördüncü bölümde Kur'an'da adı geçen peygamberler ve Hz. Muhammed'in nübüvveti anlatılmaktadır. Beşinci bölümde âhirete, altıncı bölümde de kadere iman meseleleri ele alınmaktadır.

8. *İslâm'da İman ve Esasları (Âmentü Şerhi)*

Bu kitap, Ali Arslan Aydın tarafından kaleme alınmış olup fazlaca yayınlanmış, yaygın eserler arasında yer almaktadır. Yedi bölümden oluşan eserde inanç esasları müstakil bölümler halinde işlenmektedir: Birinci bölümde imanın tanımı, amel-iman, iman-büyük günah ilişkisi, ikinci bölümden itibaren inanç esaslarının her biri müstakil bölümler halinde ele alınmaktadır. Müellif insanların devamlı yükselmelerini arzulayan İslâm dininin oluşturduğu nizamın üç ana gruba ayrıldığını ve bunların da şu şekilde olduğunu ifade etmektedir: Birincisi her Müslümanın inanması gereken ve dinin temeli sayılan iman ile itikâdi esaslar; ikincisi İslâm binasını teşkil eden ve yapılması gereken ibadetler ile iyi amel düsturları; üçüncüsü de bilfiil yaşanması icap eden ve dinimizin gâyesi olan ahlâk prensipleri şeklindedir. Aydın eserin, ele alacağı konuları akli ve nakli deliller kullanmak sûretiyle kültürlü gençlerin bilgisine sunulduğunu ve her Müslümanın yanında çeşitli tahsil seviyesindeki gençlerin sıkılmadan okumalarını ve anlamalarını sağlama amaçlı yazıldığını dile getirmektedir.⁶³

C. Ma'lûmâtlar

Bu kategorideki eserlerin bir kısmı da Ma'lûmât ile başlayan ders kitaplarından oluşmaktadır. Okulların açılması ve müfredatta yapılan değişiklikler neticesinde ma'lûmât-ı diniye dersi müfredatına uygun olarak birçok eser kaleme alınmıştır. Onlardan bir kısmı aşağıdaki şekildedir.

1. *Ma'lûmât*

Başında "Takrîrât-ı Davûd-i Karsî" şeklinde de yazan risâle, medreselerde ders ihtiyacını karşılamak amacıyla yazılmıştır. Hemen her paragrafta ma'lûm olsun ki diye başladığından eser çoğul şeklinde *Ma'lûmât* adını almış izlenimi vermektedir. İçerisinde Mâtürîdiyye perspektifinden hareketle sıfatlar ve genel kelâm konuları hakkında bilgi verilmektedir. Konular incelenirken Eş'arî ve Mu'tezile'nin de konuya bakışı zikredilip Mâtürîdiyye'nin fikirleri açıklama yoluna gidilmiştir. Daha sonra kaleme alınan bir kısmı hakkında bilgi verilecek aşağıdaki eserler ders isminden hareketle bu ismi almış olmakla birlikte Davûd-i Karsî'nin söz konusu eserinin daha sonraki ders adı ve eserlere ilham kaynağı olup olmadığı noktasında şu anki verilerden hareketle bir şey söylemek zordur.

63 Ali Arslan Aydın, *Âmentü Şerhi*, İstanbul: Hisar Ofset, 1982, s. 6-7.

2. *Ma'lûmât-ı Âliyye*

Mekteb-i Sultânî akâid-i dînîyye muallimlerinden Rifat tarafından kaleme alınmıştır. Müellif muhtemelen kendi muallimliği sırasında gördüğü ihtiyaca binaen konuları sınıflara bölerek her biri birer risâle olacak şekilde fasiküller halinde hazırlamıştır. Meselâ Sultanî mekteplerinin ibtidâiyye sınıflarının üçüncü seneki derslerine göre tertiplenmiş olan kısım, âmentü, ef'âl-i mükellefin ve namaz konularını ihtivâ etmekte olup 15 sahifeden oluşmaktadır (Mahmud Bey Matbaası, 1330). Beşinci sınıf dersleri için olan kısım da oruç ve zekât konularını içermekte olup 18 sahifeden meydana gelmektedir.

3. *Ma'lûmât-ı Dîniyye*

Ali İrfan Eğribozî tarafından kaleme alınmış olup eser birinci kısım ve ikinci kısım şeklinde iki bölüm halinde tertip edilmiştir. 44 sahifeden oluşan birinci kısımda Maârif Nezâreti'nin en son programına uygun olarak gayet açık ve sade bir dille yazıldığı ve dinî hayatı öğretmeyi amaçladığı ifade edilmektedir (İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1329, 40 s.). Tanrı'nın varlığı, birliği, Tanrı'nın resûlleri, Tanrı'nın emirleri, Peygamberimizin emirleri, birinci farz Allah'ın birliği, ikinci farz namaz şeklinde devam eden konular arasında tüm ibadetlere yer verilmiştir. Kitap eğitim amaçlı olduğundan hemen her başlığın altında meselelerle ilgili sorulara da yer verildiği dikkati çekmektedir.

4. *Muvazzah Ma'lûmât-ı Dîniyye*

İbtidâî mekteplerinin devre-i mutavassita birinci sene üçüncü kısmında (İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1335, 39 s.) ve devre-yi ûlâ ikinci sene ikinci kısmında (İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1340/1342, 40 s.) tedris edilmek üzere kaleme alındığı ifade edilmektedir. Müellifi Kadıköy Mekteb-i Sultânîsi ma'lûmât-ı dîniyye muallimi Hacı Hafız Muhammed Erşed'tir. Konuları arasında iman, İslâm'ın şartları, âmentünün izahı, ef'âl-i mükellefin, İslâm'ın mebnâsı, abdestin farzı, sünnetleri, namazın farzı ve sünnetleri, cuma ve bayram namazları, gazavât-ı nebeviyye, ehl-i beyt-i nebeviyye, menâkıb-ı seniyye-i nebeviyye gibi hususlar bulunmaktadır. İkinci sınıf için olanın konuları arasında din-i İslâm, abdest nasıl alınır, namaz nasıl kılınır, beş vakit namaz hakkında izah, hac, oruç zekât, Hz. Peygamber'in bi'seti, hicreti, bedir gazası, veda haccı, Hz. Peygamber'in irtilali, hulefâ-yı râşidînin menâkıbı gibi başlıklar yer almaktadır. Müellif öğrencilerin istifade edecekleri tarzda sade olarak yazma gayretinde olduğunu ve bu konuda hem kendi öğretmenlik tecrübesinden hem de İslâm'ın muteber kaynaklarından istifade ettiğini dile getirmektedir. Eserler eğitim amaçlı olarak telif edildiğinden her konudan sonra meseleyle ilgili sorulara da yer verilmiştir.

5. *Mev'ize-i Ma'lûmât*

Nazif Sururî tarafından kaleme alınan eser, *Ma'lûmât* ve *Servet* gazetesi sahibi Seyyid Muhammed Tahir Bey tarafından basılmış ve dağıtılmıştır (Tahir Bey Matbaası, 1316, 32 s.). Oruç konusunda yoğunlaşan kitap metot olarak öğrencinin

ağzından sorulan sorular ve muallimin verdiği cevaplar şeklinde telif edilmiştir. Ele aldığı konular arasında oruç, oruç çeşitleri, orucun kefareti, orucun kazaya kalmasını gerektiren durumlar, orucun nezri, teravîh namazının usûl ve erkânı, bayram namazı ve fitr sadakasının ahkâmı gibi hususlar vardır.

6. Vesîletü'l-felâh Ma'lûmât-ı Dîniyye

Oruç konularını ihtivâ eden eser, Küreli Ahmed Ziyaeddin (v. 1333/1914-1915) tarafından kaleme alınmıştır. Sultânî mekteplerinde tedris edilmek üzere Maârif Nezâreti tarafından kabul edilmiştir (İstanbul, 1334, 47 s.). Ders kitabı olarak kaleme alındığından hemen her dersin sonunda konuyla ilgili sorulara yer verilmiştir.

7. Amelî Ma'lûmât-ı Dîniyye

Nazım İçşel ders kitabı olarak müfredata uygun olacak tarzda bir seri eser kaleme almıştır. Bunlar devre-yi ûlâ, devre-yi mutavassîta ile devre-yi âliyyelerin birinci ve ikinci seneleri, sultanîlerin altı, yedi ve sekizinci seneleri, dârül muallimîn-i ibtidâiyelerin birinci, ikinci ve üçüncü sınıfları şeklindedir. Bunlardan devre-yî ulâ birinci sınıf için düzenlenmiş olan eserin (İstanbul: Tüccarzade İbrahim Hilmi, 1335, 64 s.) konuları arasında kelime-i tevhid ve kelime-i şehadet, Hak Teâlâ, Peygamber-i zîşân, Kur'ân-ı Kerîm, abdest ve namaz, oruç, hac ve zekât gibi hususlar vardır. Tüm ibtidâilerde okutulmak üzere kabul edildiği ifade edilen eserde çocukların terbiyesine uygun usûllerle kaleme alınmıştır. Bu amaçla hemen her başlığın altında zihinde tutulacak hülâsa başlığıyla meselelerin özeti ve vazife başlığıyla da konuyla alakalı sorular sıralanmaktadır. Devre-yi ûlâ ikinci seneler için kaleme alınmış olan eserde (İstanbul: Kütüphane-i İslâm ve Askerî, 1336) dinimizi sevelim, kelime-i şehadet, Peygamberimiz Hz. Muhammed, Peygamberimizin hicreti, namaza hazırlık, bedir muharebesi, oruç, uhud muharebesi, hac, veda haccı, Hz. Peygamber'in vefatı, zekât, hulefay-ı râşidin gibi hususlara rastlanmaktadır. Devre-yi âliyye ikinci sene (6) için hazırlanmış olan eserin (İstanbul: Kütüphane-i İslâm ve Askerî, 1335, 135 s.) konuları arasında da şu hususlar yer almaktadır: Mesâil-i akâid, Allah'a iman, melekler, ilahî kitaplar, peygamberân-i izâm, âhiret günü, kaza ve kader, abdest, teyemmüm, namaz, oruç, zekât, aşare-i mübeşşere, hac, siyer-i nebi, ridvan bey'âtı ehli, 12 imam.

D. Diğer Ders Kitapları

Osmanlı döneminde akâid veya ilmihâl tarzında kaleme alınan eserlerin büyük bir kısmının, yeni açılan mekteplerdeki ihtiyacı karşılama amacıyla telif edildiği bilinmektedir. Aşağıda sıralanacak olanlar bu türden eserlerden oluşmakla birlikte aslında genelde büyük çoğunluğun ihtiyacına cevap verebilecek tarzda olduklarını söylemek de mümkündür. İlk anda bunların doğrudan ders ve sınıf açısından tasnifleri muhtemel görünmekle birlikte bu makalenin eğitim amaçlı metot ve uygulamanın niteliğini inceleme gayreti olmadığından böyle bir yol takip etmeyi hedeflemediğini ifade etmek gerekmektedir. Dolayısıyla sayıları oldukça fazla olan bu eserlerin orta öğretim ve yüksek öğretim ayırımına gidilmeksizin doğrudan ders kitabı adı altındaki bir kategoride aşağıdaki şekilde toplanmışlardır.

1. *Nazmü'l-ferâid ve cem'u'l-fevâid*

Kâdı Beydâvî (ö. 685/1286) şârihlerinden Şeyhzâde olarak bilinen Abdürrahim b. Ali Amâsî Şeyhzâde (ö. 944/1537) tarafından yazılmış bir eserdir (Kahire, 1323/1905). Müellif burada Mâtürüdiyye ve Eş'arîler arasındaki ihtilâflı konuları, kırk mesele etrafında anlatmıştır. Hacı Ali Efendizâde Mehmed Emin söz konusu eseri, *İzâhu'l-akâid: Nazmü'l-Ferâid Tercümesi*⁶⁴ adıyla bir kısmı mealen bir kısmını da başka eserlerden istifade etmek suretiyle tercüme etmiştir. Müellif böyle bir eserin yazılmasının her Müslümana ve bilhassa talebeye kolaylık sağlayacağını ifade etmektedir.

2. *Vasiyetnâme*

Osmanlı döneminin önemli simalarından Birgivi Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573) eseridir. *Vasiyetnâme* dil ve muhtevâ açısından kendi türü içinde hem klasik bir metin, hem de ders kitabı hüviyetinde bir eser niteliğini taşımaktadır. Bundan ötürü matbaada dinî kitap basımında yer almış ve daha sonra açılan okullarda ders kitabı olarak okunmuştur. Bu durum, onun bu alanda yazılan birçok esere kaynaklık etme yanında çokça şerh ve haşiyesinin yapılması vasfının da bulunduğunu göstermektedir. Eserin, Müslüman-Türk toplumunun dinî kültür ve sosyal hayatında önemli bir yer edindiği ve toplu bir ilmihâl niteliğini taşıdığı kabul edilmektedir. Muhtevâsı içinde inanç, ibadet ve ahlâk konuları yer almaktadır.⁶⁵ Osmanlı döneminde *Vasiyetnâme* üzerine onu aşkın Türkçe şerh ve ta'likât yazıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Şerhlerin hemen hepsi söz birliği etmişçesine eserin, takdire şayan olduğu ve ihtiyaca cevap verdiği tespitinde bulunmaktadırlar. Ancak şârihler bazı yerlerinde müşkillerinin bulunduğunu söyleyerek kendilerinin bu sebeple şerh yazma yolunu tercih ettiklerini ifade etmektedirler. Söz konusu şerhlerden bazısı şu şekildedir:

a. *Şerh-i Vasiyetnâme-i Birgivi*

Şeyh Ali Sadrı Konevî'nin (ö. 1216/1801) 1114/1703 senesinde tamamladığı şerhtir. Müellif eserini, Birgivi'nin *Vasiyetnâme*'sindeki müşkilleri çözmesine

64 Dersaadet: Müşterekül-Menfaa Osmanlı Matbaası, 1338, 88 s.; Adnan Kara, "İzâhu'l-akaid Nazmü'l-ferâid Tercümesi ve Değerlendirilmesi", Yüksek lisans tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çorum 2017.

65 Onun "halk" adı verilen kesime hitap ettiği kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu açıdan başta kadın ve çocuklar arasında yaygın ve etkin olduğu görülmektedir. Nitekim bazı Türk hanımları kendi imkânlarıyla eserin nüshalarını yazdırarak Kuzey Afrika'daki kütüphanelere bağışta bulunmuşlardır. Tunus'taki Zeytuniye Kütüphanesi'nde bu nüshalara rastlamak mümkündür. Sıbyan mekteplerinin ikinci sınıfı adı verilen büyük mahalle mekteplerinde okutulduğu tespit edilmektedir. Bahtî'nin şerhinin de sıbyan mekteplerinde okutulduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Yine III. Selim zamanında Nizam-ı cedid askerine dair kanunnamelerde dinî kitap olarak yalnızca bu zikredilmektedir. Matbu dinî eserler listesi içinde de ilk olma vasfını haizdir (geniş bilgi için bkz. Arpağuş, *Osmanlı ve Geleneksel İslâm*, s. 55; Akçay, a.g.t., s. 145).

yönelik istekler üzerine kaleme aldığını ifade etmektedir.⁶⁶ İstanbul kütüphanelerinde yüzü aşkın nüshası mevcuttur. Osmanpazarı Müftüsü Şumnulu İsmâil Niyâzi (ö. 1275/1859) bu esere, *Şerh alâ şerhi'l-Konevî alâ Vasiyyeti Birgivi* (İstanbul 1262; Bulak 1269) adıyla yeni bir şerh yazmıştır. Şumnulu İsmâil Niyâzi (ö. 1275/1859) telif sebebi olarak, *Vasiyetnâme* gibi Konevî'nin şerhinin de döneminde yeterli olmakla birlikte onun da şerh edilmeye muhtaç olduğunu bildirmektedir. Abdurrahmân b. Abdullah el-Ermenekî de hem Konevî şerhini, hem de *Vasiyetnâme*'yi açıklamak üzere bir hâşiye (İstanbul 1262) kaleme almıştır. Konevî'nin şerhi üç, İsmail Niyazi'nin eseri de altı defa basılmıştır. Ayrıca İsmail Niyazi'nin eseri günümüz Türkçesine de çevrilmiştir.

b. Nasîhatü'l-müslimîn

Şerh, Beypazarlı Muhammed b. Muharrem (ö. 1127/1775) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif kitabının başında kendisinden bahsederken, Birgivi'nin eserinin avâm ve havâs arasında yaygın olduğunu, ondaki müşkülleri çözmek ve meseleleriyle kaynaklarını beyan etmek üzere 1126/1714'da bu şerhi kaleme aldığını ifade etmektedir. Onun bildirdikleri arasında kitabın ismine uygun olması için Müslümanlara nasihat amacıyla telif edildiği bilgisine yer verilmektedir.⁶⁷

c. Zübdetü'l-akâid

Mustafa b. Muhammed el-Hanefî (ö. 1215/1800) tarafından 1168/1755'te telif edilmiştir. Söz konusu şerhin İstanbul kütüphanelerinde bulunan birçok yazma nüshasından bazısı şöyledir: Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 496; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1282.

d. Cevhere-i Behiyye-i Ahmedîyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye

Kadıızâde İslâmbolî Ahmed b. Muhammed Emîn (ö. 1197/1783) tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu eser, *Vasiyetnâme*'den sonraki en yaygın şerhler arasında yer almaktadır. Kadıızâde İslâmbolî, Birgivi'nin eserinin muhtevâsının, usûl-i diniyyeden Ehl-i sünnet'in akâidi ile güzel ahlâk esaslarından ve şer'î hükümlerden bilinmesi gerekli olanlardan oluştuğunu ifade etmektedir. Bunlar da Müslümanların saadete ulaşmasına vesile olacak hususların başında gelmektedir. *Vasiyetnâme*'nin kendisi muteber bir eserdir ve dinî konularda talebelerin hak yola ulaşmasına vesile olacak nitelikleri haizdir. Ancak eserin bazı yerlerinin müşküllerinin açıklanması ve istifadesinin genele yansımaları için şerhe ihtiyacı bulunduğu Kadıızâde İslâmbolî bu vazifeyi yerine getirmiştir. Yazma nüshaları yanında matbu olanları da vardır. Bunlar içinde Bulak baskısı

66 Şeyh Ali Sadrî el-Konevî, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Ktp. Yazmalar, nr. 97, vr. 2a. Ayrıca eser üzerine yüksek lisans tezi de yapılmıştır. Abdurrahman Kaya, "Şeyh Aliyyü's-Sadrî el-Konevî Birgivi'nin Vasiyyet-Nâme'sinin Şerhi (1b-49b)", Yüksek Lisans tezi, M. Ü. Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul 2005.

67 Beypazarlı Muhammed, *Nasîhatü'l-müslimîn*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yazmalar, vr. 1b-2a. Eserin kütüphanelerde yirmiden fazla yazma nüshası bulunmaktadır.

(1240 ve 1251) yanında İstanbul'da 1219/1804 ile 1302/1885 yılları arasında en az on beş baskısının yapıldığı dikkati çekmektedir.

e. (İsimsiz)

Ahmed Efendi el-Kürdî'ye ait şerhin tek nüshası bilinmektedir (TSMK, Hazine, nr. 214).

f. *Gülşen-i Esrâr*

Teşrifatîzâde Ebû Bekir b. Muhammed tarafından *Vasiyetnâme*'nin akâid konularını şerh etmek amacıyla kaleme alınmıştır (müellif nüshası Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1332'dedir).⁶⁸

g. *Nazm-ı Vasiyetnâme-i Birgivi*

Bahtî (ö. 1052/1642) tarafından nazmen kaleme alınmış şerhlerden biridir. Yazma nüshalarından bazısı şöyledir: Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 150; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1287.

Bundan başka Muhammed b. Pir Ali Birgivi'nin (ö. 981/1573) *Mufaddalü's-salât* (31 s.) adlı bir eseri daha bulunmakta olup Oflu Muhammed Emîn b. Hasan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

3. *Mir'âtü'l-akâid*⁶⁹

Ebü'l-Berekât Nureddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Muhammed Câmî (ö. 898/1492) tarafından kaleme alınmıştır. Kitap Farsça manzum bir eserin tercümesi ve şerhi olup imanın tanımı ve akâid konularını içermektedir. Zaman zaman Mevlanâ'nın (ö. 672/1273) *Mesnevî*'sinden beyitlere de yer verilmektedir.

4. *Risâle-i Akâid*⁷⁰

Eser, Akkirmânî Mehmed Efendi⁷¹ (ö. 1174/1760) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif ef'âl-i ibâd ve irâde-i cüziyye üzerine umumî fayda elde etmek

68 *Vasiyetnâme*'nin sadece bazı konularını veya bazı lafızlarını izah etmeye yönelik diğer nüshaları da şöyledir: Saçaklızâde Mehmed Efendi el-Mar'aşî, *Risâle fi Şerhi kavli'l-Birgivi*. Varlığı Kendisindedir Gayrinden Menkûl Değildir (Millet Ktp., Ali Emîri Efendi, Arabî, nr. 4354, vr. 90a); Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Risâle fi tecdidi'l-îmân. Risâle-i ta'likıyye alâ kavli'l-Birgivi* / Benden Küfür Sâdir Olduysa Tevbe Ettim (TSMK, Yeniler, nr. 347, vr. 59b). Eserin yine tecdid-i îmân bahsine ta'lik olarak yazılan (Süleymaniye Ktp., Kasidecizâde Süleyman Sırrı, nr. 672, vr. 69b-79a) peş peşe üç risâlenin birincisi Muhammed b. Hamza el-Aydîni el-Güzelhisârî, ikincisi Seyyid Muhammed b. Abdülhamîd el-Kefevî'ye aittir; üçüncü ta'likin müellifi bilinmemektedir (geniş bilgi için bkz. Ahmet Turan Arslan, "Vasiyetnâme", *DİA*, c. 42, s. 557).

69 İstanbul: Samatyalı Hafız Ahmed Destgâhı, 1277, 48 s.

70 İstanbul 1240, s. 116-136. Bundan başka eser, *Risâle fi ef'âli'l-ibâd ve'l-irâdeti'l-cüz'ıyye* gibi isimler altında İstanbul 1264, 1283, 1289'da da basılmıştır.

71 Müellifin bundan başka *Hâşiye alâ Hâşiyeti İsmiddin* (İstanbul 1274, 184 s.), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî* (Süleymaniye Ktp. H. Hüsnü Paşa, nr. 1169), *Hâşiye ale'l-Adudiyye* (Süleymaniye Ktp. İzmir, nr. 394), *Mesâil-i kelâmıyye* (Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, nr. 829) gibi eserleri de bulunmaktadır.

amacıyla Türkçe risâle yazmaya karar verdiğini ifade etmektedir. Çünkü ona göre bu konularda mezhep ve görüş farklılıklarının bulunması, doğruyu bulmayı zorlayacağından teklifin sıhhati ve sonunda sevaba ulaşmak için Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin mezhebine uymak gerekmektedir ki o da, tabiûn ve Ebû Hanîfe'nin mezhebidir. Akkirmânî yine burada insan irâdesinin ne mevcud ne de ma'dûm olmayıp bizzat insanın bir fiili istediği anda ortaya çıkan bir hal olduğunu ve bundan ötürü de mahlûk olmadığını ifade etmektedir. İnsanın irâdesiyle meydana gelecek bir fiilde beş esas vardır; onlar tasavvur, şevk, insanın irâde-i cüziyyesi, organların hareketi ve Allah'ın yaratmasıdır. Bunlardan ilk iki unsuru Allah yarattığı halde diğer iki unsur kula aittir ve mahlûk değildir.

5. *Elli Dört Farz Şerhi*

Halvetî Uşşakî şeyhi Abdullah Salahi Efendi (ö. 1196/1781) tarafından kaleme alınmıştır (İstanbul: Tabhane-i Âmire, 1259, 56 s.). Kitapta kendisiyle alakalı Hasan-ı Basrî'nin toplayıp açıkladığı gündüz ve gece her kadın ve erkek mümine öğrenmesi ve öğretmesi vacip olan zârûrât-ı dîniyye ile evâmir-i yakîniyyeden elli dört farzın şerhinden ibaret olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Kitabın başında müellifin terceme-i halî ve eserleri hakkında bilgi veren bir kısım da bulunmaktadır.

6. *Dürr-i Yektâ*

Eser, İmamzâde Es'ad Efendi (ö. 1267/1851) tarafından kaleme alınmıştır (İstanbul 1320). Kitabın kız ve erkek rüşdiyelerinde, kız sanayi mekteplerinde, sultaniyelerde ve idadîlerde ulûm-i dîniye ders kitabı olarak okutulduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Bölümlere ayrılmaksızın tek tek konular bazında ele alınmış esere imanla başlanmış, daha sonra irâde-i cüziye, küfür, namazı inkâr, hükmü altında olanlara namazı emretmek, namazın farzları, tahâret, zekât, oruç, hac, cihâd, cihâdın faziletleri gibi hususlara değinilmiştir. Kitab başlangıcından itibaren düzeltilip şerh edildiğinden baskısı oldukça fazladır. Bazı düzeltmeler yapılmış hali de *Musahhah Dürr-i Yektâ* şeklindedir. Bundan başka müellif kendi eserini şerh ederek *Dürr-i Yektâ Şerhi* ismini vermiştir ki bu da birçok defa basılmıştır.⁷²

7. *İlmihâl-i Kebîr*

Süleyman Hüsnü Paşa (ö. 1892) tarafından kolağası olduğu sırada Dârüşşafaka'nın üçüncü sınıfında okutulmak üzere Cem'iyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye tarafından seçilmiş ve kabul edilmiştir. 124 sahifelik eser, kısaltılıp daha sade hale getirilerek Dârüşşafaka'nın ikinci sınıfında okutulmak üzere *İlmihâl-i Sagîr* adıyla basılmıştır. Aynı muhtevâ *İlmihâl* adı altında yine tedris

72 A. Reşit Avanoğlu ve A. Faruk Meyan söz konusu şerhi *Dürr-i Yektâ Şerhi: Dinde Seçme İnciler* (İstanbul 1971, 1975) adıyla günümüz Türkçesine aktarmışlardır (müellifle ilgili geniş bilgi için bkz. Recep Cici, "İmamzâde Es'ad Efendi", *DİA*, c. 22, s. 211).

amaçlı olarak da tab' edilmiştir (Hanya 1302). Aynı eser müellifin vefatından sonra ibtidaiyyelerde okutulmak üzere sadeleştirilerek *Muhtasar İlmihâl* adı altında da tab' edilmiştir (1913).⁷³

8. *Vesiletü'n-necât*

Kitap, Ahmed Ziyâüddin (ö. 1893) tarafından kaleme alınmıştır (İstanbul 1313). Eser, askerî okullarda okutulmak üzere okul müfredatına uygun olarak birinci ve ikinci ders şeklinde tertip edilmiştir. Müellif kitabına önce ilmihâlin tarifıyla başlamış, daha sonra şeriat, mezheb, icmâlî ve tafsilî iman, Allah'a iman, Allah'ın sıfatları şeklindeki inanç esaslarıyla ilgili konuları eklemiştir. Ardından ef'âl-i mükellefîn, edille-i şer'îyye, İslâm'ın şartları, tahâret, namaz, zekât, oruç, hac, cihad, şehitlik, ulu'l-emre itaat gibi meseleler incelenmiştir.

9. *İlmihâl*

Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895) tarafından ibtidaî mekteplerde okunmak üzere kaleme alınmıştır (İstanbul 1309). İki bâbtan oluşan eserin, birinci bâbında akâid ve iman konuları yer almaktadır (s. 3-16). Amellere tahsis edilen ikinci bölümde ise namaz, abdest, gusül, teyemmüm, namazla ilgili hususlardan sonra cihâd ve gazâ, ulu'l-emre itaat, menhiyattan kaçınma, tehzîb-i ahlâk ve kibir (s. 17-30) gibi konular incelenmektedir.⁷⁴

10. *Nebze-i ilm-i kelâm*⁷⁵

Söz konusu eserin müellifi bulunmadığı, kitabın başında kelime-i tevhîd maksadıyla Cemiyet-i Furkâniye tarafından tertip olunduğu ihtar edilmektedir. Kitapta kelâm konularının hemen tamamı *Şerhu'l-Akâid* gibi bir eserden tercüme edilmek suretiyle tertip edilmiş, hemen her başlığın sonunda da nereden alındığı bildirilmiştir. Ayrıca kitabın arkasında bir fihristi bulunmaktadır.

11. *Akâid-i İslâmiye'den Amelî Ulûm-i Dîniyye*⁷⁶

İstanbul Mekteb-i Sultânî muallimlerinden Hâfiz Nûrî tarafından kaleme alınmıştır. Müellif söz konusu eserini, hissiyât-ı mâsumâne ile pak ve münevver olan evlâd-ı muvahhidînin İslâm'a ihtiyaçlarını aydınlatacak ve takviye edecek meleke ve mümâreselerini hızlandırıp kolaylaştırmaya medâr olacak vazifeleri tertip etmek üzere telif ettiğini ifade etmektedir. İman ve ibadet esasları üzerinde duran eserin sonunda da namaz duaları ve sûreleri yer almaktadır. Diğer taraftan müellifin *Kızlara Mahsus Amel-i Akâid-i İslâmiyye* adlı başka bir eseri daha vardır.

73 Geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Süleyman Hüsnü Paşa", *DİA*, c. 38, s. 92; Nur İlkey Cerrah, "Son Dönem Osmanlı İlmihallerinden Vesiletü'n-necât, Musahhah Dürr-i Yektâ ve İlmihal'in Değerlendirme ve Analizi", Yüksek Lisans tezi, Sakarya 2010, s. 22-23.

74 Osmanlıca olan eser günümüz Türkçesine *Eser-i Ahd-i Hamîdî: İlmihâl* (haz. Nurettin Gemici, İstanbul: Bedir yay. 2007) adıyla çevrilmiştir.

75 İstanbul 1297, 76 s.

76 Dersâdet, 3. bs. 1331, 1. kitap 32s.

12. *Cevâhirü'l-kelâm fî beyâni akâidi'l-İslâm*⁷⁷

Kastamonu Medresesi muallimlerinden Mekteb-i Sultâni imâmı Çerkeslerden Hâfız Kâmil tarafından kaleme alınmıştır. Müellif kitabını, mekteb, medrese ve dârü'l-muallimlerde tedrise uygun bir şekilde her bir meselesini akli ve nakli delille ispat ederek tertip ettiğini bildirmektedir. Bundan başka Hâfız Kâmil ilmihâli, “her kadın ve erkek Müslüman için itikâd ve amele dair öğrenmesi lazım olan meseleleri bilmek” şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre bir insanın, rüşd yaşına ulaştığında önce kendini bilmesi ve ondan sonra kendisini yoktan var eyleyen Allah Teâlâ hazretlerini tanınması, emir ve nehiy buyurduğu şeyleri bilip itikâd eylemesi gerekmektedir (s. 6). Kitabın inanç ve ibadet konularını ihtivâ etmektedir.

13. *Risâle-i Akâidü'l-İslâm*

Kitab kendisini Meclis-i Tedkikat-ı Şeriyeye azasından Şirvanlı İbrahim Natukî tarafından Ehl-i sünnet akâidini anlatmak amacıyla muhtasar ve güzel bir Osmanlıca ile kaleme alındığı dile getirilmektedir. Kelâm kitabı hüviyetindeki eser, dokuz bab ve bazı babların altındaki fasıllardan oluşmaktadır. Büyük çoğunluğu ulûhiyyet konularından oluşan eserin diğer konuları da küfür ve imamet meselelerinden meydana gelmektedir. 86 sahife olan eser 1298’de tamamlanıp (Dersâdet: Matbaa-i Osmaniye) 1300’de tab’ edilmiştir.

14. *Umdetü'l-İslâm*

Vergi emânet-i âliyyesi tatbik kalemi başkâtibi Muhammed Mithat tarafından kaleme alınmış olan eser, Maârif Nezaret-i celîlesinin tasdik ve kabulüyle tashih edilerek üçüncü defa tab’ edilmiştir (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1301, 36 s.). Eser sağ tarafta soru, sol tarafta ona verilen cevap şeklinde tertip edilmiş olup inanç konularının ardından ef’âl-i mükellefin ve ibadet meselelerinden oluşmaktadır. Oldukça sade bir dille yazılmış olup ders müfredatı yanında genel büyük çoğunluğun istifade edeceği türdendir.

15. *Mufassal İlmihâl*⁷⁸

II. Abdülhamid döneminde ibtidâilerde okunmak üzere telif edilmiştir. İdadiye mektebi müdürü Mustafa Bey, ibtidâilerde beş-altı çeşit ilmihâl bulunduğunu, ancak bunlardan bazısının eksik, bazısının yanlış, bazısının da takdim tehir açısından problemliliğine işaret etmektedir. Bu amaçla *Telhîsü'l-mulahhas* ibtidâilerin ikinci sınıflarında, *Mûlahhas İlmihâl* üçüncü sınıflarında ve *Mufassal İlmihâl* de dördüncü sınıflarında okutulmak üzere telif edilmiştir. *Telhîsü'l-mulahhas* Allah’ın zâtî ve subutî sıfatlarını sayarak başlamakta, Peygamberlerin konu edinilmesinden sonra İslâm’ın şartları, ef’âl-i mükellefin, abdest, gusül, teyemmüm, namaz, elli dört farz, Hz. Peygamber’in

77 Kastamonu, Matbaa-i Vilayet 1334, 44s.

78 İstanbul 1310, 3. Baskı.

nesebi, namazda okunan dualar gibi hususlara değinilmektedir. *Mûlahhas İlmihâl*'de ise önceki kitabın konuları aynen tekrarlanmakla birlikte biraz daha ayrıntıya girme ve ek açıklayıcı bilgiler verme yoluna gidilmektedir. *Mufassal İlmihâl*'e gelince müellif önceki eserleri eleştirmekle birlikte, kendisinin de konuları dağınık olarak anlattığı dikkati çekmektedir. Kitabın mevzularına gelince onun da önceki sınıfların konularıyla benzerlik taşıdığı, ancak ikinciye göre biraz daha ayrıntılı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bunlar arasında da iman ve İslâm'ın ilk sırayı aldığı, ardından namaz ve abdest, irâde-i cüziye ve süt emzirme, daha sonra da abdest, kunut ve cenaze dualarının sıralandığı tespit edilmektedir.

16. *Mir'ât-ı Akâid yahud Vâzih İlm-i Hâf*⁷⁹

Hasan Hilmi tarafından kaleme alınan eser, ibtidâilerin üçüncü senelerinde okutulmak üzere Maârif Nezaret-i celîlesinin son programına göre tertip edilmiştir. Eserin konuları arasında ilmihâl'in tanımı, iman, İslâm, din ve millet gibi kavramların analizleri ile sırasıyla inanç esasları bulunmaktadır. İslâm'ın binası adı altında da önce şer'î deliller, içtihad, mezhep, ahkâm-ı şer'iyeye ilgili kavramların tanımı yapıp ibadetler üzerinde durulmakta, sonunda da süt emzirme, nikâh düşmeyenler, cihad ve şehitlik gibi hususlara değinilmektedir.

17. *Otuziki Farz ve Akâid Hulasaları*

Yazarı, yayın yeri ve tarihi bulunmayan eser, sekiz sahifeden oluşmakta ve iman esaslarından sonra ibadetleri, mezhep konusunu, Allah'ın sıfatlarını ve edille-i şer'iyeyi konu edinmektedir.

18. *Envârü'l-îmân*⁸⁰

Abdülhamid b. Mustafa Reşid'in eseridir. Allah'a iman ile başlayan kitapta, imanın şartları ve imanın binası gibi konular yer almaktadır. Daha sonra da kadın ve erkek her Müslümanın otuz iki farzı bilmesinin gerekliliğinden bahsedildiği dikkati çekmektedir. Hatta bilmeyenin şehâdetinin makbul olmayacağı, dolayısıyla otuz iki farzı bilip mücebine amel etmenin âyetlerle sabit bir hakikat olduğu üzerinde durulmaktadır.

19. *Zübde-i İlmihâl*

Kitap, Abdülhamid b. Mustafa Reşid'in diğer bir eseridir (İstanbul 1305). Otuz iki ve elli dört farz ile başlayan eser, diğer konuları da maddeler halinde ve akılda kalmayı sağlayacak şekilde seciyeli olarak anlatmaktadır. Ancak oldukça dağınık olan konular arasında namaz ve abdestle ilgili meseleler, Kur'an'da geçen peygamberler, kabirde sorulacak sorular, imanın aslı, rûknü, zâtî ve sübûtî sıfatlar, Ehl-i sünnet'in silsilesi, oruç tutmanın şartları, ahkâm-ı şer'iyeye gibi hususlar bulunmaktadır.

79 İstanbul: Karabet Matbaası, 1327, 48 s.

80 İstanbul: Tophane-i Âmire İstihkâm Alayları Litografya Destgahı, 1266, 47 s.

20. *Küfür, Hıfz-ı İmân Risâlesi: Nasâyih-i Elfâz-ı Makbûle Beyânında*⁸¹

Oflu Mehmed Emin Efendi (ö. 1319/1901) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif burada cehaletin arttığından, hemen herkesin nefis ve hevâsına tabi olup dünyaya karşı sevgisinin ve dünya meşgalesinin çoğalıp gafletin arttığından şikâyetle bulunmaktadır. Dolayısıyla bu tür kimselerin küfre düştükleri halde bunun farkında olmamaları, bu tür bir eserin yazılmasına vesile olmuştur. Yani kişi kendi irâdesiyle değil de gaflet ve cehaletten ötürü dinden çıkıp küfre girmiştir. Bundan ötürü müellif cehaleti bertaraf etmek amacıyla bu risâleyi kaleme almıştır. İstifade ettiği eserler arasında Birgivi'nin *el-Barikatü'l-Muhammediyye*'si ile *Vasiyetnâme*'si, Ali el-Kâr'nin (ö. 1014/1605) *Elfâz-ı küfür risâlesi* ve şerhi, Damad Abdurrahmân Gelibolulu Şeyhizâde'nin (ö. 1078/1667) *Mültekâ* şerhi bulunmaktadır.

21. *Necâtü'l-mü'minîn*

Oflu Mehmed Emin Efendi diğer bir eseridir (İstanbul 1308). Müellif burada kendisinin bir de iman risâlesi bulunduğundan (s. 2), *Necâtü'l-mü'minîn*'i de ibadetlere tahsis ettiğinden bahsetmektedir. Eserin kaynakları *Halebî* metni ve şerhi ile *Mültekâ*'dan oluşmakta ve bunlardan tercüme ve şerh edilmek suretiyle faydalanılmaktadır (s. 3, 5). Bundan dolayı bu risâlede namaz konusu oldukça kapsamlı olarak işlendikten sonra diğer ibadetlere geçilmektedir. Namazın içindeki ve dışındaki şartlar tek tek müstakil başlıklar halinde ele alındıktan sonra namazın farzları, vacipleri, sünnetleri, müstehapları, mekruhları, cemaatle namaz, cuma, bayram, cenaze namazı, zekât, oruç, kurban gibi konular üzerinde durulmaktadır. Müellifin bundan başka ilmihâl konularını içeren birçok risâlesinin bulunduğu bilgisine de ulaşılmaktadır (s. 3).

22. *Miftâhu'l-akâid*⁸²

Çerkesşeyhizâde Mehmed Tevfik Efendi (ö. 1319/1901)⁸³ tarafından II. Abdülhamid döneminde İstanbul kadısıyken kaleme alınmış bir eserdir. Müellif, "Küntükenzen" hadisinden hareketle Allah'ın kendisini mahlûkatına bildirmek ve a'yân-ı sâbitesini harice ızhâr etmek üzere âlemi halk ettiğini ifade ederek başlamaktadır. Muhtevâsı arasında inanç ve ibadet meseleleri yanında ispât-ı vacip konuları bulunmaktadır. Hilâfet meselesiyle sona eren kitap, zamanın halifesi Abdülhamit'e atıfta bulunmaktadır. Ancak eser, Maârif Nezâreti'nin ruhsatıyla basılmış olmakla birlikte konu ve anlatımların doğrudan ders kitabına uygun olduğunu söylemek zor görünmektedir. Bu durum onun doğrudan orta öğretimde ders kitabı olarak kullanılmış olma ihtimalinin zor olduğunu akla getirmektedir.

81 İstanbul, ts., 31 s.

82 İstanbul: Mihran Matbaası, 1301, 56 s.

83 Müellif ve hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Hür Mahmut Yücer, "Bir İbn Arabî Müdafaası: Çerkesşeyhizâde Mehmed Tevfik Efendi .", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı 1) sy. 21, s. 332-337.

23. *Meziyyet-i İslâmiyye*⁸⁴

Maârif Nezâreti'nin ruhsatıyla tab' olunmuş bu eser de Çerkesşeyhizâde Mehmet Tevfik Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Müellif kitabı yazmasının iki sebebi bulunduğunu ifade etmektedir. Bunlardan biri aslî hükümler olan itikâdî esaslar, diğeri ise fer'î hükümlerdir ki burada da amaç imanın şubeleridir. Böylece kitabın konuları arasında inanç esasları ve onların pratiği bağlamındaki ibadetler ile ahlâkî meseleler yer almaktadır. Meselelerin anlatımı sırasında zaman zaman aklî izahlara başvurma yolu da tercih edilmiştir. Bundan başka müellifin *Kasâid-i tevfik*⁸⁵ adında kasidelerin bir araya gelmesinden oluşan bir divânı da bulunmaktadır. *Kasâid-i tevfik*'te inanç esaslarını konu edinen kasideler yanında dönemdeki önemli kişilere atfen dile getirilen kasideler de yer almaktadır.

24. *el-İtkân fî tahkîki'l-imân*

Maârif Nezâreti'nin ruhsatıyla tab' olunmuş (İstanbul 1311) olan eser, hem Arapça hem de daha fazla kimse tarafından istifade edilmesi amacıyla Türkçe olarak neşredilmiştir. Müellif Çerkesşeyhizâde Mehmed Tevfik eseri iman tahkikiyle ilgili iki kısım ve bir hatimeden ibaret olarak telif etmiştir. İlk kısım tahkîku'l-bedihyyat başlığını taşımakta olup ilmin tanım ve muhtevasını konu edinmektedir. Bu amaçla o, konuyu izah ettikten sonra soru cevap yöntemiyle konuları daha anlaşılır kılmaya çalışmıştır. İkinci kısım imana tahsis edildiğinden imanın tanımıyla başlayıp mü'menün bihin tek tek anlatılmasıyla devam eder. Hatimede de küfrün tanımı ve mahiyeti hakkında bilgi verilir. Eser toplamda 80 sahife olup başında Osmanlıca kısmı (33 s.) ardından aynı konuların Arapçası (33-80) yer almaktadır.

25. *Usûl-i akâid-i İslâmiyye'den muhtasar ilm-i hâl*⁸⁶

Mahmud Mesud tarafından ibtidâî mekteplerinin ikinci sınıfları için hazırlanmıştır. Bundan başka kitabım üzerinde kendisiyle ilgili şu cümleye tesadüf edilmektedir: "İslâm'ın şartlarıyla farz, vacip, sünnet vesâireyi çocukların anlayabilecekleri yolda sual ve cevaplı olarak muhtasaran beyan eden ilmihâldir. Çocuklarca melekenin tesrî' ve teshili husulüne medâr olmak üzere esnâ-yı tedrisde onlara irâd olunacak sualleri dahî ayrıca tertip olunmuştur." Bundan başka müellif, konuların çocukların anlayış seviyelerine göre değişeceğinden kendi eserinin de, *Mebâdî-i ilmihâl*, *Muhtasar ilmihâl*, *İlmihâl-i sagîr*, *İlmihâl-i kebîr*, *Mufasssal ilmihâl* adı altında beş kitap olarak tertip edildiğini ifade etmektedir. Birincisi ilmihâl tahsiline yeni başlayan ibtidâiyyenin ilk yılına, ikincisi ikinci seneye, üçüncüsü üçüncü yıla, dördüncüsü rüşdiyeninin birinci, beşincisi de ikinci ve üçüncü senelerine uygun olarak kaleme alınmıştır. Her

84 Dersaâdet 1306, 63s.

85 İstanbul: Mihran Matbaası, 1304, 48s.

86 3. bs., İstanbul, Bâbiâli caddesinde 52 numaralı matbaa 1329, 80 s.

dersin sonundaki sualler, muallimler tarafından çocuklara meselelerin daha iyi akılda kalmasına yardımcı olma, aileler açısından da bu hususta çocukların anlaşılmasını kolaylaştırma amacına matuftur.

26. Zübdetü'l-imân ve umdeti'l-ihvân⁸⁷

Yûsuf Zeyneddin Sîrûzî tarafından hazırlanmıştır. Eser iman esasları yanında, ef'âl-i mükellefîni de konu edinmektedir. Müellif mukaddimesinde “efdalü'l-ilm, ilmü'l-hâl ve efdalü'l-amel, hıfzu'l-hâl” dedikten sonra bu eserini, *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Makâsîd*'in ibarelerinden istifade ederek *Netâyic-i itikâdiyye* adlı Arapça bir eserin tercümesinden topladıkları çerçevesinde kaleme aldığını dile getirmektedir. Kitabın yazılmasında belli bir kesim esas alınmayarak tüm inananlara hitap edilmektedir. Nitekim müellif “Ben inandım, iman getirdim, Allah Teâlâ hazretleri vardır” diyerek kitabına başlamaktadır.

27. Zübde-î imân ve hediye-i ihvân⁸⁸

Zeynep Kâmil Hastanesi müdürü Ali Rıza Bey tarafından kaleme alınmıştır. Müellif her mü'min mükellefe iman, İslâm, din, millet, şer' ve şeriat şeklindeki esasları bilmenin farz olduğunu ifade ederek kitabına başlamakta ve sırasıyla bu terimleri açıklamaktadır. Böylece kitap bu kavramlar çerçevesinden hareketle inanç esaslarını ele almaktadır. İman taklidî, istidlâlî ve tahkikî isimleriyle üç kategori altında incelenmektedir. Mukallidin imanı, farz ve vacibi bilmeyip baba veya atasından gördüğü şekilde yapandır, ancak bu en zayıf iman çeşididir. İstidlâlî iman sahibi farz ve vacibi bilip amel edip bildiklerini öğretendir ve bu kimse iman açısından kuvvetlidir. Tahkikî iman sahibi cümle âlem Allah'ı inkâr etse de o inkâr etmeyip herhangi bir şekilde kalbinde şek ve şüphe bulunmayandır ve bu kimsenin imanı peygamberin imanı mesabesindedir.

28. el-Akîdetü'l-İslâmiye⁸⁹

İstanbul Dârülfünûn hadis muallimi Muhammed el-Mekkî b. Azûz tarafından Arapça olarak kaleme alınmış olup Mekteb-i Sultânî'nin akâid ve Osmanlıca muallimlerinden Rifat Efendi tarafından Osmanlıcaya çevrilmiştir. Eserde konu anlatımlarından sonra meselelerin daha iyi anlaşılması için soru ve cevaplara da yer verilmiştir.

29. Delâilü'l-îkan fî beyân-ı kavâidi'l-imân⁹⁰

Mekteb-i Sultânî ulûm-i diniye, ahlâk ve Osmanlıca dersi muallimi mütercim Rifat tarafından telif edilmiştir. Müellif, kendisinin Mekteb-i Sultânî'de farklı sınıflarda akâid-i dîniyye talimiyle memur olduğunu belirtmektedir (s. 6). O, Batı'da ortaya çıkan -kendi deyimiyle- dalâlet fırkalarının dine yönelttiği

87 İstanbul: Kürt Hüseyin Ağa Matbaası, 1300, 31 s.

88 İstanbul: Matbaa-i Manukyan, 1302, 15 s.

89 İstanbul: Şirket-i Tabiiyye, 1328, 29 s.

90 Dersâadet: Mahmud Bey Matbaası, 1316, 163 [3] s.

itirazların kelâm ilmini önemli kıldığından bahsederek söz konusu eserini kaleme almıştır. Bu sırada ona okuduğu eserler ve öğrencilerinin iştiyakı ilham kaynağı olmuştur. Kelâm konularını ihtiva eden kitabın içindekiler kısmı arkasındadır.

30. *İmân ve İbâdet Dersi*⁹¹

İstanbul Hâfız Mehmed Demir tarafından kaleme alınmıştır. Başında “otuz iki ve elli dört farz risâlesidir” ibaresi bulunmaktadır. Daha sonra namazda okunan sûreler ile diğer dua ve lafızların anlamları açıklanmaktadır.

31. *Risâle-i imân*⁹²

Üsküp’te Yahya Paşa Medresesi müderrisi Hasan Fehmi Efendi tarafından hazırlanmıştır. Hasan Fehmi Efendi, Üsküp’teki Murâd Paşa Camii’nde Buhârî dersleri okuttuğu sırada öğrencilerin sık sık imanla ilgili sorular sorması üzerine bu eserini kaleme almıştır. Buhârî, Aynî ve diğer fıkıh kitaplarından istifade edilen kitapta âyet ve hadisler aynen tercüme edilmiştir. Kitabın başında kendisini mütercim olarak takdim etmesi, muhtemelen âyet ve hadisleri tercüme etmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

32. *Felsefelî Dinî Esaslar*

Diyanet İşleri Resiliği tahrîrât ve evrak müdürü Eyüp Necati Perviz tarafından kısımlar halinde yayınlanmıştır: Birinci kısım İstanbul Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası tarafından 325 sahife halinde (1927) basılmıştır. İkinci kısım birinci cüzdeki (1928, 55 s.) konular Âmentü ile başlamakta ve yaratılış konuları üzerinden hareket edip genellikle Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’nin (ö. 638/1240) *Fütühât-ı Mekkiyye*’sinden istifade etmektedir. Konulardan bir kısmı şu şekildedir: İnsan niçin yaratılmıştır? Hak ile halk arasındaki münasebet ve irtibat, halk ile hâlık arasındaki mütekebil hukuk, ibadetin tarifi ve çeşitleri, namaz ârifin miracıdır, ibadetin derecesi, imanın hakîkî ve şer’î manaları, imanın mânevî faydaları. Söz konusu kitabın ikinci kısmının ikinci cüzü Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası’nda (1928, 106 s.) basılmıştır. Müellif hilkat konularının bitmesinden sonra Allah’a iman konularına geçeceğini ifade etmektedir. Bu amaçla eser Allah Teâlâ’nın hakîkati zâtîyyesinden bahsedilir mi? sorusuyla başlamakta ve meseleler büyük oranda İbnü’l-Arabî’den nakillerle anlatılmaktadır. Konular şu şekildedir: Zâtü ilahiyeyi umum-i havâssımızla hissedebilir miyiz? İnsanın ma’lûmâtı kaç türdür? İnsanların ma’lûmâtı kaç şeye taalluk eder? Hakikat ve mahiyet-i ilahiyedeki hayretin hükmü nedir? Hak celle ve ‘alâ hazretleri nasıl tenzih edilmeli? Allah Teâlâ’nın marifeti ne ile mümkün olabilir? Allah Teâlâ hazretlerine iman kaç tarikle olur? Esmâ-i hüsnânın hükmü, mertebeleri ve âlemin ilk anahtarı ve müessiri olduğu, esmâ-i hüsnânın zâhirî ve bâtınî

91 Eserin iki farklı matbu nüshası bulunmaktadır: İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1341, 30 s.; İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1926, 32 s.

92 Üsküp: Kosova Vilâyet Matbaası, ts., 28 s.

manaları, hüve lafzındaki esrâr-ı acîbe ve ahvâl-i garîbe esmâ-i hüsnâyâ umumî bir nazar.

33. *İlm-i Kelâmdan Kenzü'l-akâid Nam Risâle-i Nefise*⁹³

Eser, Maârif Nezâreti encümeni teftiş ve muayene azasından Süleyman Sırrı (ö. 1931) tarafından kaleme alınmıştır.⁹⁴ Maliye Nezâreti hukuk müşavirliğinden Mahmud Es'ad Efendi ile encümen-i Maârif azasından Tahir Efendi de esere takriz yazmışlardır. Es'ad Efendi söz konusu yazısında dönemi açısından Türkçenin ilim dili haline geldiğinden bahsederek bu konuyu desteklemekte ve bu açıdan bu kitaba önem vermektedir. Türkçenin ilim dili haline gelmesi, onun konuları basit bir sunumdan ziyade istidlal metodları açısından da incelenmesini gerektirmektedir. Özellikle usûlî'd-dînin konu edildiği bir eserde konuların delilleriyle anlatılması kaçınılmazdır. Buradan o mukallidin imanının makbul olmakla birlikte istidlali terk etmesi açısından günahkâr olduğuna işarette bulunarak istidlalin önemini vurgulamaktadır. Bu vasıf ise kitabın bu konudaki boşluğu dolduracak mahiyette olduğunu göstermektedir. Eser giriş ve altı bölüm ile bir hatimeden meydana gelmektedir. Girişte Ehl-i sünnet'in itikâdî görüşleri ve mezhepler ile iman konuları hakkında bilgi verilmektedir. Diğer bölümlerde de inanç esasları ayrıntısıyla tek tek incelenmektedir. Bundan başka müellife *Miftahü'l-akâid* adlı seksen altı sahifelik 1321'de tab' edilen başka bir eser daha nispet edilmektedir.

34. *Vesîletü'l-felâh*⁹⁵

Süleyman Sırrı'nın diğer bir eseridir ve üzerinde Dârülfünûn ve İstanbul Sultânîsi ulûm-i diniyye muallimi olduğu bildirilmektedir. Mündericatında yer alan konuların akâid, tahâret, salât, savm, zekât, hac, udhiyye ve fitre şeklinde olduğu ifade edilmekle birlikte kitabın büyük çoğunluğu akâid meselelerini ihtiva etmektedir (s. 1-45). Akâid konuları arasında şunlar yer almaktadır: İman ve İslâm'ın tanımı; farzları; imanın erkânı ve tafsili; selbî ve sübûtî sıfatlar; câiz ve mümtenî sıfatlar; melekler, kitaplara, peygamberlere iman; peygamberlerin vacip, câiz ve mümtenî sıfatları; harika haller; mucize ve mucizenin şartları; âhîret gününe, kazâ ve kadere, ba'se iman ve amel defteri; ef'âl-i mükellefin; adâb; ukûbât; muâmelât; kefâret; ibadetler; namaz; oruç; zekât; edille-i şer'iyye.

35. *Telhisü'l-kelâm fî berâhîni akâidi'l-İslâm*⁹⁶

Eser, Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1331/1912) tarafından Mekâtib-i İslâmiyye'de tedris olunmak üzere kaleme alınmıştır. Birinci bölümde itikâdî hükümler incelenmekte olup bunları bilmek tashîh-i itikâdı temin edecektir. Bunlar da

93 İstanbul 1316, 2. bs., Dersaadet: Ahter Matbaası, 1316, 108 s.

94 Müellifle ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Mustafa Oral, "Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü'l-Müntehâ 'alâ Kifâyeti'l-Mübtedî Adlı Eserinin Tahkiki", Yüksek Lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

95 Dersaadet, Vezir Hanında 48 numaralı matbaa, 1328, 48 s.

96 3. bs., İstanbul: Tanin Matbaası, 1331, 104 s.

Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, kıyâmet günü ile âhirete, kazâ ve ilâhî kadere inanmak şeklindeki altı esastır. Bu esaslar tüm peygamberlerde aynı olduğundan inanç konularında nesh ve tebdil söz konusu değildir. Bu konuları anlatan birçok mezhep bulunmakla birlikte kitap, Ehl-i sünnet'i esas almaktadır. İkinci kısım amelî hükümlerden oluşmaktadır. Buradaki maksat, ıslâh-ı amel olup bunlar da on kısımdır. Ef'âl-i mükellefin de üçe ayrılmakta olup ibadet, muamelât ve ukûbâtan oluşmaktadır. Bundan başka müellifin askerî liselerde okutulmak üzere kaleme aldığı *Mevâidü'l-in'âm fi akâidi'l-İslâm* (İstanbul 1314) adlı bir eseri daha vardır.

36. *Ni'met-i İslâm*

Mehmed Zihni Efendi (ö. 1332/1913) tarafından kaleme alınmıştır (İstanbul 1316). Rüşdiye mekteplerinde ve idadîlerde okutulan kitapta, konular sınıflara göre risâleler halinde tanzim edilmiş olup üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde inanç esasları, ikincide ibadetler ve son bölümde de muamelât konuları işlenmektedir. Rüşdiyelerin ikinci sınıfında okutulan ilk risâlede (1320) muhtasar iman esasları, ibadet (namaz, abdest, teyemmüm, oruç, hac, zekât) ve İslâm'ın faydası gibi meseleler üzerinde durulmaktadır. İkinci kısmın ilk risâlesinde (1320) ayrıntılarıyla taharet, ikinci risâlesinde (1322) namaz, üçüncü risâlesinde (1328) oruç, dördüncü risâlesinde (1322) zekât, beşinci risâlesinde (1322) hac ve kurban konuları anlatılmaktadır. Üçüncü kısımda da (1324) nikâh, talak, yemin, iddet ve süt emzirme gibi hususlar üzerinde durulmaktadır.

37. *Yeni Akâid/Üss-i İslâm*⁹⁷

Filibeli Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (ö. 1333/1914) tarafından kaleme alınmıştır. Eserin üst kapağında, "hakâik-i İslâmiyeye müstenid ve zihniyyet-i fenniye ihtiyâcını işba'a hâdim" şeklinde tanıtıcı bir bilgi yer almaktadır. Başka bir tanıtımda da "genç Müslümanlığın ihtiyacâtını tatmîn edecek tarzda tertip olunmuştur" şeklindeki ifadeye rastlanmaktadır.

38. *Tenkîhu'l-kelâm fi akâidi ehli'l-İslâm*

Abdüllatif Harpûtî'nin (ö. 1916) Dârülfünun ve Medresetü'l-vâizîn'deki kelâm hocalığı sırasında kaleme aldığı en önemli çalışmasıdır. Müellif, karşılaşılan problemlere cevap verme amaçlı olarak yeni yöntem arayışının sonucunda Arapça olarak giriş, üç bölüm ve sonuçtan ibaret bu eserini düzenlemiştir. Nitekim o, girişte Dârülfünun'da kelâm derslerini vermeye başladıktan sonra takip edeceği klasik bir kaynak aradığını, ancak günün problemlerine cevap verecek bir çalışma bulamadığı için bu eseri hazırladığını dile getirmektedir. Çünkü ona göre geçmişte kendi dönemlerindeki problemlerine çözüm bulmak amacıyla müracaat edilen Yunan felsefesi ve mantığının, materyalizm gibi yeni dönemin akımlarına cevap vermesi mümkün olmadığından yeni

97 İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1332/1914, 82 s.

metotlara başvurulması kaçınılmazdır. Bu saik kelâm ilminde yeni metotlara başvurmayı gerektirmektedir. Eserin girişinde kelâm ilminin tarifi, mevzuu, gayesi incelenmiş olup, diğer bölümlerde, klasik kelâm kitaplarındaki ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'îyyât meseleleri ele alınmış ve imâmet konusuyla son verilmiştir. Eserin ilk baskısı (İstanbul 1327) üst tarafta Arapça metin, altında Türkçe tercümesi ve daha aşağıda da Türkçe bazı dipnotlar şeklindedir. İkinci baskıda (İstanbul 1330) tercüme kaldırılarak dipnot kalmıştır ki bu da eserin büyük çoğunluğunun dipnotlardan oluşmasına sebebiyet vermiştir.⁹⁸

39. *Yeni İlmihâl: Akâid Dersleri*⁹⁹

Ahmed Cûdî (ö. 1350/1931) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif kitabın başında eserin, dinî ahkâm, ahlâk ve İslâmiyet'in faziletlerini İslâm nokta-i nazarından toplumsal terbiye çerçevesinden gayet sade bir şekilde anlattığını dile getirmektedir. Nitekim bu niteliğinden ötürü eser ibtidâiyeler ve rüşdiye sınıfları için uygun görülmüştür. Büyük kısmı inanç esaslarını içeren kitap, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci kısımda inanç esasları ele alındıktan sonra, ikinci kısımda işlenmesi uygun olan şeyler başlığı altında ahlâkî esaslar, ibadetler ve sosyal içerikli hususlar ve son olarak üçüncü bölümde de kişinin topluma karşı vazifeleri konu edinilmektedir. Burada da muamelât, alış-veriş, siyâset ve İslâmiyet'in tarihçesi gibi hususlar yer almaktadır.¹⁰⁰

40. *İdmân İkinci Lâhika: Akâid-i İslâmiyye'den Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus İlmihâl*¹⁰¹

Mülkiye mektebi müdür muavini Ali Nazîmâ (ö. 1935)¹⁰² tarafından soru-cevap şeklinde kaleme alınmıştır. İhtiva ettiği meseleler arasında, inanç konuları

98 Eser, Fikret Karaman tarafından yapılan yüksek lisans çalışmasıyla Türkçeye çevrilmiş, daha sonra da *Tenkîhu'l-keîâm fî akâid-i Ehli'l-İslâm* (trc. ve haz. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman) adıyla Elazığ 2000'de yayınlanmıştır.

99 Dersâadet: Şems Matbaası, 1328, 95 s.

100 Kitabın kısımlarının daha geniş açıklımı şöyledir: Eser, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Başlangıçta dîn-i İslâm'ın tarifi, Kur'ân-ı Kerîm, umûmî meseleler, mezhep ve içtihad ile şeriat konuları bulunmaktadır. İslâmiyet'e ait meselelerin birinci kısmında inanç konuları, Cenâb-ı Hakka ait bilgiler, sıfat-ı zâtîyye ve subûtiyye, Allah hakkında yanlış duygular, melekler, kitaplar ve peygamberler, dünyanın ve insanın yaratılması ile peygamberlerin gelmesi, Peygamberimizin doğuşu, hicret ve mucizeleri, âhîret günü, kader, iyilik ve fenalığın Allah'tan olması, inanılacak şeylerin toplamı ile teklif meselesi ele alınmaktadır. İkinci kısım işlenilmesi lazım olan şeyler başlığı altında iyi huylar, vatan sevgisi, işlenmesi kalp ve başka azalara ait meseleler, bilgi, namaz, namazın farzları, vacipleri, sünnetleri, namazı bozan şeyler, cuma, bayram ve cenaze namazı, abdest ve namazda okunacak dualar ve manaları, bayram namazındaki teşrik tekbiri, cenaze duası, zekât, oruç, hac, insanların kendi işlerine dair vazifeleri, yemek içmek ve giyinmek, yemin ve nikâh şeklindedir. Muamelât başlığı altında da insanların bir birleriyle münasebetleri ve muameleleri, alış verişler, emanetler, vesayet, cihâd, Müslümanların siyasî hak ve vazifeleri ile İslâmiyet'in tarihçesi işlenmektedir.

101 3. baskı, 1313, 40 s.

102 Geniş bilgi için bkz. Alim Kahraman, "Nazîmâ", *DİA*, c. 32, s. 453-454.

ile ef'âli mükellefin ve ibadetler bulunmaktadır. *İdmân Üçüncü Lâhika: Akâid-i İslâmiyye'den İlmihâl-i Kebîr*¹⁰³ ise Rüşdiye mekteplerinde tedris olunmak üzere tertip olunmuştur. *İkinci Lâhika* gibi bu da soru-cevap şeklinde olup iman ile ibadet meselelerini içermektedir. İman ve küfür konularından bahseden kısa muhtevânın ardından, kitabın büyük çoğunluğu ibadetlerle ilgili hususları ele almaktadır.

41. *Akâid Dersleri*¹⁰⁴

Dârülfünûn muallimlerinden Mustafa Asım (Yörük) (ö. 1943) tarafından idâdî mekteplerinin birinci senesinde okutulmak üzere kaleme alınmıştır. Dinin faziletinden bahseden yazar, gerçek saadetin, dinî hissiyata hürmet etmek ve sahih iman esaslarına sahip olmakla elde edileceğini dile getirmektedir. Nitekim bu konuda din âlimleri ve filozoflar ittifak edip kitaplarında dinsiz kimsenin ifrit gibi olduğunu gündeme getirmişlerdir. Mustafa Asım, asrının Batılı filozoflarından birisini de bir dini benimsemenin en büyük fazilet olduğunu kabul ettiğini: “Dindar olmak en büyük fazilettir. Ama ben bedbahtlığımdan mıdır nedir, bu şerefe nail olamadım” (s. 4) şeklinde ifade etmektedir. Kitap, iman esaslarını ihtiva etmektedir.

42. *Amelî İlmihâl*

Halim Sabit (Şibay) (ö. 1946) tarafından telif edilmiştir. Söz konusu eser ibtidâilerin birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarında okutulmak üzere 1329/1913'te üç kitap halinde hazırlanmış ve dönemin Maârif-i Umumiye Nezâreti tarafından nakdî olarak ödüllendirilmiştir. Kitabın en önemli özelliği, öğretmen ve öğrenciyi de düşünerek kaleme alınmış olmasında ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁵

43. *Mûlahhas İlm-i Tevhid*¹⁰⁶

Sultaniye mekteplerinin dokuzuncu senesinde akâid dersi müfredatına uygun olarak İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) tarafından kaleme alınmıştır. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde, şer'î hükümler, deliller ve ilim sebepleri anlatılmaktadır. İkinci bölümde ilimlerin tedvini, mezheplerin ortaya çıkışı, Ehl-i sünnet ve bid'at fırkalar, tarikatlar yanında vahdet-i vücûd anlayışı, inanç esaslarından ulûhiyyet, Allah'a iman, ispât-ı vâcip konuları ve sıfatlar üzerinde durulmaktadır. Bundan başka müellifin *Din Dersleri* (Lise müfredatına uygun olarak hazırlanmış İstanbul: İbrahim Hilmi, 1341, 136 s.), *Muhassalü'l-kelâm ve'-hikme* (Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336, 204 s.) ile iki ciltlik *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eserleri de bulunmaktadır.

103 3. baskı, İstanbul 1316, 104 s.

104 Dersâadet: Hilal Matbaası, 1324; Karabet Matbaası, 1330, 38 s.

105 Geniş bilgi için bkz. “Amelî İlmihal Mektepler İçin Kabul Edilmiştir”, *Sırat-ı Müstakîm*, c. 5, sy. 114, s. 177; “Amelî İlmihal Hakkında İstanbul Maârif Müfettişlerinin Nokta-i Nazarına”, *Sırat-ı Müstakîm*, c. 5, sy. 119, s. 252-253.

106 İstanbul: Kanaat Matbaası, 1338, 127 s.

44. *İslâm Dini*

Ahmed Hamdi Aksekili (ö. 1951) tarafından kaleme alınan eserin başında bu kitabın, Maârif vekâletince İmâm-Hatip okulları, öğretmen okulları, köy öğretmen okulları, ortaokullar ve bunlara muadil diğer okullar için din dersi kitabı olarak kabul edildiği dile getirilmektedir. Kitabın din dersi hüviyetini haiz olması, onun "i'tikâdî, amelî ve ahlâkî hükümler" şeklindeki üç çerçeveden hareket etmesini gerekli kılmıştır. Bu açıdan eser dört bölümden oluşmakta olup, birinci bölümde dinler ve mezhepler, ikinci bölümde i'tikâdî hükümler, üçüncüde İslâm'ın şartları, dördüncüde de ahlâkî vazifeler konu edilmiştir. Yazıldığı günden itibaren birçok defa basılan eser, yaygın ve etkin kaynaklar arasında yer almaktadır. Müellif, dinin inanç ve fikhî boyutunun insana sağladığı fonksiyonu şu şekilde dile getirmektedir: İtikâdî demek bir şeye gönül bağlamak, gönlü ve kalbi ile iyice bağlanmak, onun varlığına veya yokluğuna kalbi ile karar vermek demektir. Öyle ise itikâdî hükümler "Allah Teâlâ hazretleri vardır, birdir, şeriki ve ortağı, benzeri ve dengi yoktur, Muhammed aleyhisselâm O'nun kulu ve Resûlüdür, Allah tarafından tebliğ eylemiş olduğu kat'iyen belli olan hükümlerin ve haberlerin hepsi de doğrudur" gibi varlığına kalben karar verilen dinî meseleler demektir. Bunların topuna birden "i'tikâd" meseleleri denir. Müslümanlık telkin eylediği iman ve itikâd esasları ile aklı ıslah ve irâdeyi takviye etmiş, irâdeyi zayıflayacak ve aklı bozacak esassız şeylere inanmaktan alıkoymuştur. Amelî hükümler bir taraftan Allah'a ibadeti, diğer taraftan ferde cemiyete taalluk eden işlerde selamet ve istikameti, adalet ve emniyeti, müteakıl haklara ve vazifelere riayeti emretmekle ferdin işlerini ıslah etmiştir.¹⁰⁷ Müellifin bundan başka *Din Dersleri* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1970), *Müslümana Büyük İlmihâl/Dinî Dersler* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971), *Yavrularımıza Din Dersleri* (İstanbul: Cumhuriyet Kitabevi, 1947), *Köylüye Din Dersleri* (İstanbul: Matbaa-i Ahmedî, 1928), *Askere Din Kitabı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı 1945) gibi eserleri de vardır.

45. *İslâm Dini*

Yusuf Ziya Yörükân (ö. 1954) tarafından hazırlanmıştır. Söz konusu eserin üzerinde müellifle ilgili olarak İstanbul Dârülfünûn İslâm mezhepleri ve kız muallim mektebi din dersleri hocası şeklinde bir tanımlama mevcuttur. İbtidâilerde okutulmak üzere telif edilen eserlerin sınıflara göre dağılımı şu şekildedir: 3. sınıf için 1. kitabın (İstanbul: Amedi Matbaası, 1927, 75 s.) konuları şöyledir: cami, müezzin cuma, ramazan ve ramazan bayramı, kurban bayramı, camilerde toplanan ve bayramlarda birbirlerini tebrik eden insanları birleştiren ruh, Hz. Peygamber'e iman, bugünkü Türklerin dini, Peygamberimiz kimdir? Mevlid gecesi, Peygamberimizin çocukluğu, Peygamber'e iman edenler ve etmeyenler, Peygamberimizin Medine'ye hicreti, muharebeleri, ziyaretleri, mektupları, veda haccı ve veda hutbesi, vefatı. 4. sınıf için 2. kitap (İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, 1927, 46 s.), 5. sınıf

107 Ahmed Hamdi Aksekili, *İslâm Dini*, Ankara 1959, s. 22-23.

için 3. kitab (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1927, 54 s.). Eserler ders kitabı olarak telif edildiğinden konuların bitiminde anlatılanların gözden geçirilmesi amacıyla meselelere dair sorulardan oluşan bölümlere de yer verilmektedir. Bundan başka müellifin daha geniş benzer muhtevalı diğer bir eseri de *Köy Mektepleri İçin Dinimiz* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1928, 96 s.) şeklindedir. Bu kitabın başında da İslâm dini hakkında bilgi verileceği, doğru yola ve selamete ulaştırılacağı, Müslümanlık ve güzel ahlâk, Allah sevgisi Hz. Peygamber'in tanıtılacağına dair not bulunmakta ve çocukların bu güzel dersleri dikkatle okumaları, çalışmalarını memlekete ve millete faydalı olmaları salık verilmektedir.

46. *İlm-i Kelâm Dersleri*

Arapkirli Hüseyin Avnî'nin (ö. 1954) Dârülfünûn-ı Osmânî'nin ulûm-ı âliye-i dîniyye şubesinde okuttuğu kelâm derslerine ait notlar olup *Dârülfünûn Mecmuası*'nda yayımlanmıştır (İstanbul 1328, 1331). Eser usûl-i selâseyi yansıtacak şekilde ulûhiyyet, nübüvvet ve âhiret konularından meydana gelmektedir. Müellif bu dönemdeki kelâm kitaplarındaki görülen yenileşmenin tabii bir neticesi olarak, bilgi ve varlık konularının azaltulmasına gitmiş ve eserine doğrudan ulûhiyyet bölümüyle başlamıştır. Eserde zât-sıfat ilişkisi ve sıfatlar konusuna yer verildikten sonra, ispât-ı vâcib konuları sırasında materyalist akımlara cevap verilmeye çalışılmıştır. Nübüvvet konuları yine dönemin ruhunu yansıtacak şekilde incelenmiş, peygamberliğin gerekliliği akli ve nakli deliller çerçevesinde ele alınmıştır. Ayrıca mucize ve tebşirâtü'n-nebî gibi konulara değinilmiştir. Âhiret hayatının anlatılması sırasında da azabın ebedî olup olmaması konusunun gündeme geldiği dikkat çekmektedir.¹⁰⁸

47. *Müslüman Çocuk Yeni İlmihâl*¹⁰⁹

Tüccarzâde İbrâhim Hilmi (Çığraçan) (ö. 1963) tarafından kaleme alınan eser, çocuklara inanç esaslarını öğretmeyi amaçlamaktadır. Müellif kendisinden önce yazılan eserleri incelediğinde hepsinin birbirinin kopyası olduğu ve hemen hiçbirinin meseleleri pedagojik gayretlerle yazmadığı ve dolayısıyla çocukların anlaması için uygun dil ve muhtevânın kullanılmadığı tespitinde bulunmaktadır. Dolayısıyla Tüccarzâde İbrâhim Hilmi, bu saiklerin kendini eser yazmaya yönlendirdiğini ve oldukça sade bir dil kullandığını ifade etmektedir. Ancak onun da meseleleri anlatırken oldukça dağınık bir yol izlediği ve belli bir düzene riayet etmediği dikkati çekmektedir. İnanç, ibadet ve ahlâk konularını ihtiva eden kitap, doğrudan çocuğa hitap eden bir üslûpla yazılmıştır. Başta meseleler kısaca ezberlemeye müsait olacak şekilde sıralanmış, ardından konuların ayrıntılı izahına geçilmiştir. Faziletler ve İslâm ahlâkıyla ilgili son bölümde müellif, yapılması (26

108 Kitapla ve müellifle ilgili daha geniş değerlendirme için bkz. Metin Yurdagür, "Arapkirli Hüseyin Avnî", *DİA*, c. 30, s. 329-331; Fikret Soysal, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde Bir Kelâm Müderrisi: Arapkirli Hüseyin Avni Karamehmedoğlu", *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, 2010, s. 443-452.

109 İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1326.

tane) ve yapılmaması gereken esasları sıralamış ve bunlar arasında dönemin öne çıkan hususları hakkında da bilgi vermiştir. Meselâ bunlar arasında padişahı sev, vatanına düşman olma, kanuna itaat et, daima çalış, asker ol, padişaha ve kanuna âsi olma gibi hususlara tesadüf edilmektedir.

48. *Muvazzah İlm-i Kelâm*

Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1971) Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye'de kelâm hocasıyken kaleme aldığı eserdir. Materyalist akımlara karşı İslâm'ı savunmak amacıyla hazırlanmış olan kitap, dönemindeki tartışmaları ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Özellikle genç nesillerin dinî ihtiyaçlarını karşılamak üzere liselerde uygulanan ders programlarına göre düzenlenmiş olup, klasik tarzda konuları anlatmasıyla dikkat çekmekte ve döneminde İslâm'a yönelik konuların büyük bir kısmını cevaplandırmaya gayret etmektedir. Bu çerçeveden hareketle muhteviyâtında geniş bir giriş ile altı bölüm ve sonuç yer almaktadır. Mevcut alt başlıklarıyla doksan sekiz ana konuya ayrılmış olan kitabın girişinde, kelâm ilminin tarifi, konusu, gayesi ve tarihçesi üzerinde durulduktan sonra dinin tarifi ve mahiyetiyle ilgili bilgiler verilmektedir. Ayrıca bu kısımda İslâm dininin bazı özelliklerinden ve şer'î ve akfî hükümler, imanın tanımı gibi konular üzerinde durulmaktadır. Birinci bölümde ilâhiyyât konuları incelenip klasik olarak konular anlatıldıktan sonra ispât-ı vâcîpte felsefî yönleme değinilmesi suretiyle materyalizm eleştirisine gidilmiştir. Nübüvvet tahsis edilen ikinci bölümdeki konular nübüvvetin mâhiyeti, beşeriyetin saadeti için gerekliliği, mûcize, vahiy, Darwinizm'in eleştirisi, Hz. Peygamber'in mûcizeleri ve diğer peygamberlerden üstünlüğü, Hz. Peygamber'e yönelik tenkitlerin cevaplandırılması şeklindedir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde kitaplara ve meleklerle iman, beşinci bölümde kazâ ve kader konularıyla determinizmin eleştirisine yer verilmiştir. Âhîret ve ahvâline değinildiği altıncı bölümde materyalistlerin ruh anlayışı tenkit edilmiştir. Sonuçta ise dinî verilerle ilmî gerçeklerin birbiriyle uyumlu olması gerektiği vurgulanmıştır.¹¹⁰ Bundan başka müellifin *Muvazzah İlm-i Kelâm*'ın bir özeti mâhiyetinde Yüksek İslâm Enstitüleri'ndeki kelâm dersleri için hazırladığı *Mûlahhas İlm-i Tevhid Akâid-i İslâmiye* (İstanbul 1962, 1973) adlı bir çalışması da vardır.

49. *Zübde-i Akâid-i Dîniyye*¹¹¹

Sofular kazası kaymakamı Mehmed Asaf Borsacı (ö. 1396/1976) tarafından ibtidâîyyelerde okutulmak üzere kaleme alınmıştır. Eser, "Müslümanlık altı şeye inanmakla olur" diye başlamakta ve iman esasları üzerinden hareket ederek edille-i şer'iyye konularına geçmektedir. Ardından Müslümanlığın şartları bölümünde tek tek İslâm'ın erkânını konu edinmektedir.

110 Ayrıca bkz. A. Bülent Baloğlu, "Muvazzah İlm-i kelâm", *DİA*, c. 32, s. 418-419. Eser, birçok defa basılmış olup onlardan bir kısmı şu şekildedir: İstanbul 1339-1342; 1955, 1959, 1972, bundan başka eser K. İsmail Paçacı tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır (İstanbul 2001).

111 2. bs., Edirne: Edirne Vilayet Matbaası, 1304, 24 s.

Osmanlı İlmihâl ve Akâid Literatürü Çerçevesinde Son Söz

Yukarıdaki geniş perspektiften ele alınan ilmihâl örnekleri ilmihâlin toplum tabanında önemini ve oldukça zengin örnekler sunduğunu göstermektedir. Bu durum onun gelenekselleşen kültürel dokuda, dinî bilgilere ulaşma ve gündelik hayatın şekillenişinde çok önemli bir fonksiyonu bulunduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu gelenek, İslâmî ilimlerin gelişiminden süzölmüş nosyonun toplum vasatına yayılmasını, çeşitli hayat standartlarına sahip kitlelerin bu bilgilere kolayca ulaşmasını ve yaşantılarını tanzimini sağlamaktadır. Bu yapı ilmihâlin İslâmî ilimlerin hemen hepsinin birleştiği kavşakta yer aldığını ve bunların hemen her biri açısından da incelenecek konumda bulunduğuna işaret etmektedir. Bu sebeple tevarüs eden İslâm anlayışı ve kültürel dokunun etki ve katkı alanını sağlıklı değerlendirmek için, değişik disiplinlerin verilerinden istifade edilmelidir. Ancak burada önemine rağmen bu konu hakkındaki çalışmaların çok sınırlı olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla ilmihâl geleneğinin zenginliği çerçevesinde yapılacak çalışmaların çoğalması, bu meselede daha sağlıklı neticelere ulaşmayı temin edecektir. Diğer bir ifadeyle nihâî değerlendirme örneklerinin hemen hepsinin dikkate alınması ve değişik açılardan değerlendirilmesinden sonra olacaktır. Ancak biz mevcut çalışmamızdan ve elde ettiğimiz verilerden hareketle şunları dile getirebiliriz:

İlmihâlin ve akâidin istenilen manadaki tarihini yazmak -yukarıda da ifade edildiği üzere- örneklerinin hemen hepsinin incelenmesinden sonra olacaktır. Ancak elimizdeki veriler bu konunun ilk örnekleri arasında Hanefî-Mâtürîdî ulemânın olduğu bilgisini vermektedir. Özellikle Semerkand bölgesinde Ebü'l-Leys es-Semerkandî bu meseleye kendisinden sonrasına da etki edecek tarzda inşa etmiş ilk isimlerden biridir. Dolayısıyla onun isim ve eserlerinin bu çerçevede ilk planda zikredilmesi ve incelenmesi gerekmektedir. Onun sitemleştirmesi ve meseleleri ele alış tarzı, zaman içinde ortaya çıkan eserlerin hemen hepsine esin kaynağı olmuştur. Daha sonraki dönemlerde bilhassa Osmanlı'daki tekâmüle ulaşmış örneklerde Semerkandî'nin şerhleri, Abdurrahman b. Yusuf Aksarâyî ile Gazzâlî'nin bakış açısının etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim özellikle *İhyâu ulûmi'd-dîn* bu meselenin teorisi ile pratiğinin hep birlikte daha geniş tarzda ele alındığı eser hüviyetini taşımaktadır. Dolayısıyla, konunun gelişim aşamasında Hanefî-Mâtürîdî ulemânın önderlik ettiği, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin de doğrudan temel oluşturduğu, Gazzâlî'nin ise hem halkla ilgili tespitleri hem de ortaya koyduğu teori ile pratiğin bir arada görülmesi açısından müracaat edilecekler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Bundan başka hemen her bir ilmihâlin kendi döneminin sosyal ve kültürel dokusunu yansıtmaları açısından önemi bulunduğu dikkati çekmektedir. Meselâ okulların açılmasıyla meydana gelen kitap ihtiyacına cevap vermek amacıyla kaleme alınan ilmihâllerin konuları incelendiğinde, çoğunda cihaddan

bahsedilmesi, imparatorluğun savaş yıllarına denk gelmesini göstermesi açısından önemlidir. Yani savaş yıllarına tekabül eden zamanlarda, ilmihâller yazıldığı dönemin ruhuna uygun olarak cihad mefhumunu ön plana çıkarmışlardır. Yine bu dönemde Batıdaki materyalist akımların ateizme yönelmeleri, İslâm'ın bu tür düşüncelere karşı anlatımlarını gözden geçirmesine ve inanç konularındaki mesâil değişmesine de vesâilin değişmesi üzerinde durmasına sebebiyet vermiştir. Meselâ Aksekili, bu gayretlerin tabîî bir neticesi olarak dinin tanımını yaparken, “dîn-i tabîî nâmiyle ortaya atılan esasların kıymeti” başlığını açmıştır. Nitekim eserlerin bir kısmında bu konunun gündeme alındığı ve cevap verme saikiyle isbât-ı vâcib konularına ağırlık verildiği dikkati çekmektedir. Hatta bundan hareketle metot yenilenmesinin gereği üzerinde durulması ve Yeni İlm-i Kelâm döneminin başlaması, bu yönelimin neticeleri arasında incelenecek hususlardır.

Diğer önemli bir konu da dil meselesidir. İlmihâller toplumun geneline hitap ettiğinden, çoğunluğun dilini yansıtmaya amacından hareketle genellikle Türkçe yazılmışlardır. Ancak bu durum onlar açısından negatif bir şey gibi algılanmış gözükmektedir. Bu husus ilim dilinin Türkçe değil de Arapça olmasından kaynaklanmış gibi görünmektedir. Nitekim ilk Türkçe ilmihâller arasında sayılan *İmâdü'l-İslâm* müellifinin, ısrarla kitabının Türkçe yazmasının nedenlerini izah etmeye koyulması, bu tercihin ilim muhitlerinde pek muteber olmadığını göstermesi açısından önemlidir.¹¹² II. Abdülhamid dönemine geldiğinde de aynı hususun canlılığını koruduğu görülmektedir. *Kenzü'l-akâid*'e takriz yazan Es'ad Efendi bu konuyu tekrar gündeme getirerek, algının değişmeye başladığını dile getirmektedir. Nitekim Es'ad Efendi, zamanına gelene kadar Molla Hüsrev, Molla Câmi, Birgivi, Gelenbevî ve İbrahim Halebî gibi önde gelen ulemâ eserlerini Arapça yazmayı tercih ettikleri halde şimdi bundan vazgeçip Türkçe yazmaya başlamak artık kaçınılmaz bir ihtiyaçtır ifadesini kullanmaktadırlar. Ancak Es'ad Efendi bazı kitapların, önceden Türkçe yazılmakla birlikte sadece meseleleri anlatmaya yöneldiklerinden, konuları delilleriyle ilmî bir üslupla gündeme getirmediüklerinden bahsetmektedir. Bütün bu izahlar II. Abdülhamid döneminde bu algının değiştiğini ve bu süreçte açılan okulların ihtiyacına cevap verme saikinden hareketle artık Türkçenin ilim dili kabul edildiğini göstermektedir.¹¹³

Üzerinde durulması gereken diğer bir husus da ilmihâlîn, Osmanlı'nın başlangıçtaki konumu ile örgün eğitim kurumlarının açılmaya başlamasından sonraki konumu arasında kaçınılmaz olarak bir takım farklılıkların olmasıdır. Diğer bir deyişle şifahî kültürün esas olduğu dönemde telif edilen kitaplardaki

112 Abdurrahma b. Yusuf Aksarâyî, *İmâdü'l-İslâm*, vr. 7a-8a, 10a, 231a.

113 Süleyman Sırrı, *İlm-i Kelâmdan Kenzü'l-akâidnâm Risâle-i Nefise*, İstanbul 1316, s. 6-7.

metod ile kitabî kültürün yaygınlaşmaya başladığı dönemdeki kitaplardaki metod ve usûl tabîi olarak birbirinden farklıdır. Meselâ şifahî kültürün yaygın olduğu zamanlardaki ilmihâllerde hükümlere müracaat sırasında fikhî bâtnî denilen yorumlar tercih edilirken kitabî kültürde bu durum değişmeye başlamıştır. Daha doğrusu şifahî dönemde kitaplar doğrudan bilgi vermekten ziyade, davranışa yönlendirmeyi esas alan eğitsel yönleri öne çıkaran eserlerdir. Kitabî dönemde ise ilmihâller bilgi veren kaynaklar haline dönüşmüşlerdir. Hatta onlar zaman içinde gündelik hayatın ihtiyaçlarına cevap veren başvuru veya başucu kitapları şekline gelmişlerdir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde, "İlmihâl tekrar nasıl öğretilmeli?", "Akâid ve kelâm kitaplarının yazılmasında nelere dikkat edilmeli?" gibi sorular¹¹⁴ sorup cevap arayışına giren değerlendirmelere rastlanmaktadır. Dolayısıyla ilmihalin yazım tarihi sırasında, geçirdiği değişimler ve dönemleri yanında bu gibi hususların hepsinin dikkate alınması kaçınılmazdır. Söz konusu iki dönem incelendiğinde konular aynı olmakla birlikte, ilk dönemde bilgi üretme değil de davranışa sevk etme esasının ön planda olduğu ve bundan dolayı onların doğrudan kitabî dönemin niteliklerini taşıma kaygısında bulunmadıklarını göstermektedir. Kitabî döneme geçildiğinde ise telif edilen eserler, ısrarla konuların nasıl anlatılması gerektiği sorusuna cevap verme gayretinin bir sonucu olarak kaleme alınmışlardır. Şüphesiz hedeflenen seviyeye gelmek belli bir süreci gerektirdiğinden, birçok eser hazırlanmış ve bu sırada ısrarla planlanan amaçların yerine getirilmediği tespitinden sonra yazılan hemen her eserin buna aday olduğu gündeme getirilmiştir. Bu durum ilmihâl kitaplarının din eğitimi verme fonksiyonlarının da bulunduğunu ve onların işlevsel olabilmeleri, eğitim bilimleri açısından da incelenmelerini ön plana çıkarmaktadır.

Okulların açılmasından önce telif edilen eserler incelendiğinde onlarda son dönem eserleri kadar eğitimin önceliklerine dair bir kaygı içinde olduğundan bahsedilemeyebilir. Bunun yerine onlarda mevcut ihtiyaca cevap verme amacı ön planda olup yöntem ve yazım türünü gerçekleştirip gerçekleştirilememesi şeklindeki bir arayışa girmemiş görünmektedirler. Bu açıdan bugüne hitap eden eser olmaları açısından incelendiklerinde yöntem ve muhtevâ itibarıyla tabîi olarak eleştirilebilecek yönlerine rastlamak mümkündür. Meselâ çok yaygın bir eser olan *Mızraklı İlmihâl* incelendiğinde Allah'ın sıfatlarının tasnifi sırasında "subuti sıfatlar sekizdir, sıfat-ı maneviyeye de sekizdir" şeklinde sanki yeni bir sıfat kategorisi ihdas ediyormuşçasına bir anlatıma gittiği tespit edilmektedir. Bu tarz bir yaklaşım halkın veya büyük çoğunluğun eğitimi açısından gereksiz ve hatta kafa karıştırıcı bir açıklamadır. Mu'tezile ile Mâtürîdiyye ve Eş'arîyye

114 Meselâ bunlarla ilgili olarak bkz. Abdüllatif Nevzad, "Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiyye'nin Usûl-i Tedris ve Telkini III", *Sırat-ı Müstakîm*, c. 7, sy. 174, s. 276-277; Satı Bey, "İlmihal Nasıl Öğretilmelidir?", *Osmanlı ve Geleneksel İslâm*, haz. Hatice K. Arpaguş, s. 60-63.

arasındaki ihtilafa cevap mahiyetindeki sıfat-ı ma'neviyyeden bahsetmek, sıradan halk şöyle dursun konunun uzmanı dışındaki ilim erbabı tarafından dahî anlaşılabilir bir şey değildir. Söz konusu ihtilaf, sıfatlar konusu incelenirken ele alınacak açıklamalar içinde bulunduğu halde eğitim amaçlı bir eser içinde bulunması gereksiz, hatta karışıklığa sebebiyet verecek bir izahdır. Ancak eser, şifahi geleneğe hizmet eden konumunda değerlendirildiğinde bu kitabın bilen biri vasıtasıyla okunacağı ihtimalini ortaya çıkarmaktadır ki o zaman da ihtiyaç hissedildiğinde okuyan kimsenin bu tür konular hakkında bilgi verebileceği akla gelmektedir. Dolayısıyla mevcut literatür ortaya konduktan sonra eserlerin dönemleri de dikkate alınarak muhtevâ ve yöntem açısından değerlendirilmeleri gerekmektedir. Bu sırada şifahi geleneğe hizmet eden eserler ile kitabi dönem eserlerinin hemen her birinin geniş perspektiften müstakil olarak ayrıntısıyla incelenmesi sonrası yazılacak ilmihâl tarihi, geçekçi bir yaklaşımın ürünü olacaktır.

Osmanlı Geleneksel İslâm'ının Temel Kaynakları: İlmihâl ve Akâid Eserleri

Hatice K. ARPAGUŞ

Özet

Osmanlı İslâm anlayışıyla ilgili sağlıklı sonuçlara varmak için yapılacak çalışmalar oldukça geniş bir alana tekabül etmektedir. Bunlar içinde yaygın İslâm anlayışı hakkında bilgi veren eserlerin başında ilmihâl kitapları gelmektedir. Bunlardan bir kısmı da akâid eserlerinden oluşmaktadır. Ancak bu sahadaki araştırmaların bir elin parmağını geçmeyecek kadar olması bu alandaki çalışmaları önemli kılmaktadır. Fakat bu konuda sağlıklı neticelere varmak için söz konusu literatürün tamamını görmek gereklidir. İşte bu makale böyle bir hedeften hareketle Osmanlı döneminde okulların açılmasına paralel ortaya çıkan eserlerin dökümünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bunu sağlamak için önce kavramsal ve tarihsel alt yapıdan hareket edilip daha sonra bu konudaki literatür kendi içinde tasnif edilerek sıralanacaktır. Ancak bu sırada ortaya çıkan mevcut eserlerin esin kaynağı olan kaynaklar hakkında da yerine göre ya metin içinde ya da dipnotta bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: İlmihâl, akâid, âmentü şerhleri, Osmanlı âkaidleri, halk eserleri, avâm, mukallid, taklid.

The Main Sources of Ottoman Traditional Islam: *İlmihal* and *Aqeedah* Books

Hatice K. ARPAGUŞ

Abstract

Addressing Ottoman Islam and putting it in context necessitates referencing sources from a broad range of scholarship. One such field is composed of *ilmihal* books, which convey information about the popular understanding of Islam. Another one is constituted by *aqeedah* books, which explain the Islamic belief system. To draw meaningful conclusions from a field that is largely deficient of secondary literature, it is best to start with a survey of all available works. In this context, this article aims to provide a list of textbooks emerging in parallel to the newly established schools. We will handle these books in a conceptual and historical context and proceed onto classifying them in different groups. We will also refer to the primary sources influencing the formation of these books either inside of the article or in footnotes.

Keywords: Catechism (a concise manual of Islamic faith, worship and ethics), *aqeedah*, doctrines of faith, confession of faith, commentaries on confession of faith, Ottoman *aqeedah* books, books for common people, common people, imitator, imitation.